

FILOZOFICKÁ FAKULTA UNIVERZITY PALACKÉHO V OLMOUCI

KATEDRA NEDERLANDISTIKY

AKADEMICKÝ ROK 2013/2014

MARTIN KONVIČKA

OVER GRAMMATICALISATIE IN HET NEDERLANDS

ON GRAMMATICALIZATION IN DUTCH

**MAGISTERSKÁ DIPLOMOVÁ PRÁCE
V NAVAZUJÍCÍM MAGISTERSKÉM STUDIU
NIZOZEMSKÉ A NĚMECKÉ FILOLOGIE**

OLMOUC 2014

Begeleiter: Prof. Dr. Wilken Engelbrecht, cand. litt.

Student: Martin Konvička, M. A.
F100745
Střelniční 964, Frenštát pod Radhoštěm, 744 01
martin.konvicka02@upol.cz

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou magisterskou diplomovou prací vypracoval samostatně a uvedl veškerou použitou literaturu.

V Olomouci, dne

.....

Martin Konvička

Dankbetuiging

Ik wil graag allereerst van harte mijn dank aan de begeleider van mijn scriptie, Prof. Dr. Wilken Engelbrecht, cand. litt., betuigen voor zijn waardevolle adviezen en ondersteuning tijdens mijn studies van neerlandistiek in Olomouc. Tegelijkertijd zou ik ook mijn dank aan Prof. Dr. Ferdinand von Mengden, FU Berlijn, willen betuigen die mij met de studie van grammaticalisatie bekend heeft gemaakt en die mij tijdens talrijke taalwetenschappelijke discussies wezenlijk heeft beïnvloed.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	1
1 De geschiedenis van de grammaticalisatie-studies.....	2
1.1 De voorgeschiedenis van grammaticalisatie.....	2
1.2 Antoine Meillet.....	8
1.3 Jerzy Kuryłowicz.....	11
1.4 De herontdekking van grammaticalisatie	14
1.5 Lehmanns parameters	17
1.5.1 Integriteit	17
1.5.2 Paradigmaticiteit.....	19
1.5.3 Paradigmatische variabiliteit	21
1.5.4 Structurele omvang.....	22
1.5.5 Syntagmatische verbondenheid	26
1.5.6 Syntagmatische variabiliteit	28
1.5.7 Samenvatting	29
1.6 De actuele discussie.....	33
1.6.1 Primaire en secundaire grammaticalisatie	36
1.6.2 Actuele werken over grammaticalisatie in het Nederlands	39
2 Grammaticalisatie in het Nederlands.....	44
2.1 Nominale sfeer.....	45
2.1.1 Negatie.....	45
2.1.2 Bepaalde en onbepaalde lidwoorden	48
2.1.3 Voorzetsels	53
2.1.4 Fixatie van woordvolgorde in naamwoordgroepen	56
2.1.5 Samenvatting	60
2.2 Verbale sfeer.....	60
2.2.1 Zwakke werkwoorden	61
2.2.2 Analytische werkwoordelijke constructies	65
2.2.3 Modale hulpwerkwoorden.....	71
2.2.4 Progressieve constructies met ‘aan het’	74
2.2.5 Samenvatting	77
3 Grammaticalisatie en typologie	78
4 Besluit.....	82
5 Resumés.....	84
5.1 Resumé in het Nederlands	84
5.2 Résumé in English	84
5.3 Resumé v češtině	84
6 Bronnen	85
6.1 Bibliografie.....	85
6.2 Internetadressen	100
7 Anotace.....	101

Inleiding

De onderhavige afstudeerscriptie is gewijd aan de ontwikkelingen van de grammaticale structuur van het Nederlands en van de menselijke talen überhaupt. Traditioneel heeft de diachrone taalwetenschap zich namelijk hoofdzakelijk met de fonologische of lexicale veranderingen van het taalsysteem bezig gehouden. Het idee dat ook de grammaticale structuur van een taal niet statisch hoeft te zijn, hoewel dit idee impliciet altijd aanwezig was, is vrij modern.

Om de hedendaagse situatie in het Nederlands met het oog op de grammaticale ontwikkelingen beter te kunnen begrijpen, is de voorgelegde scriptie in enkele delen opgedeeld: allereerst, een historisch overzicht van de ontwikkeling van het taalwetenschappelijke denken over grammaticalisatie, ten tweede wordt de hedendaagse linguïstische discussie over grammaticalisatie gepresenteerd waarbij in het bijzonder de problematische punten zullen worden besproken en ten derde wordt de situatie in het hedendaagse Nederlands onder de loep genomen. Dit laatste gedeelte wordt bovendien verder opgedeeld: er worden de ontwikkelingen op het nominale en op het verbale gebied van het Nederlands bediscussieerd.

In het theoretische deel van de onderhavige scriptie wordt, in tegendeel tot hoe het begrip door de meeste mainstream-taalwetenschappers die aan de discussie over grammaticalisatie deelnemen gebruikt wordt, grammaticalisatie als een semantisch-functionele verandering van een talig teken beschouwd.

Ofschoon grammaticalisatie in het Nederlands in het onderhavige werkstuk op de voorgrond staat, wordt het fenomeen niet geïsoleerd gepresenteerd maar altijd in vergelijking met andere talen, vooral met de met het Nederlands verwante Germaanse talen. Voor de situatie in het Nederlands zijn het Engels maar ook de Vasteland-Scandinavische talen, voornamelijk het Deens, in dit verband van groot belang omdat zij het meest van de oorspronkelijke synthetische bouw van de Germaanse talen afgedwaald zijn. Daartegen staat in het bijzonder het nog tot relatief hoge mate flecterende Duits of IJslands in de oppositie. Daarom is het analyseren van de vooruitgang van de grammaticalisatieprocessen in het Nederlands ook typologisch interessant omdat over het Nederlands traditioneel gezegd wordt dat het zich in een middenpositie tussen het Engels en het Duits bevindt.

1 De geschiedenis van de grammaticalisatie-studies

In de volgende sectie wordt samenvattend de ontwikkeling van de grammaticalisatie-overdenkingen gepresenteerd zodat de lezer een overzicht over de wetenschappelijke evolutie van de notie heeft. Gedetailleerd wordt de geschiedenis van de grammaticalisatie-studies in inleidende handboeken zoals Hopper & Traugott (2003: 19-38), Lehmann (2002 [1995]: 1-8), Heine, Claudi & Hünnemeyer (1991: 1-26) of Fischer (2007) beschreven. Op deze inleidingen is dit hoofdstuk ook gebaseerd en het wordt in vier delen opgedeeld: ten eerste worden de beginselen voor de uitgave van het artikel *L'évolution des formes grammaticales* van de Franse taalkundige Antoine Meillet in het jaar 1912 voorgesteld, ten tweede wordt het begrip grammaticalisatie bij Meillet (1912) besproken, ten derde wordt de uitbreiding van Meillets definitie door de Poolse linguïst Jerzy Kuryłowicz (1965) behandeld, ten vierde komt de herontdekking van de conceptie van grammaticalisatie in de jaren '70 aan bod en ten slotte worden de ook actuele stromingen en discussies in de literatuur over grammaticalisatie in de laatste twintig jaar besproken.

1.1 De voorgeschiedenis van grammaticalisatie

Hoewel het woord *grammaticalisatie* zelf pas sinds het begin van de 20ste eeuw gebruikt werd¹ en in de mainstream-taalkunde ongeveer in de laatste drie decennia is doorgedrongen, is de idee dat de taal als een systeem een lexicaal gedeelte en een grammaticaal gedeelte heeft en dat zich lexicale talige tekens tot grammaticale talige tekens kunnen ontwikkelen, al eeuwen in de literatuur aanwezig.

Zo maakt Hopper (1998: 147) voor het logo van zijn artikel gebruik van een citaat uit het werk van de middeleeuwse geleerde Smaragdus van Saint Mihiel (* ca. 760 † ca. 826²) die al in de 9de eeuw het volgende schreef. Smaragdus vergelijkt hier bijwoorden tot het almachtige meer dat tot zich de andere woordsoorten aantrekt en dwingt hen de eigen regels te moeten volgen.

¹ Voor de eerste keer werd het begrip 'grammaticalisatie' door de Franse taalwetenschapper Antoine Meillet in zijn artikel *L'évolution des formes grammaticales* (1912) gebruikt (zie paragraaf 1.2).

² Het precieze geboorte- en sterfjaar van Smaragdus is niet bekend en in verschillende naslagwerken kunnen verschillende informatieën gevonden worden.

Pars omnis proprium tandem si perderit actum,
Istius in vasto gurgite mersa iacet.
Adgregat ut pelagus partes sorbendo marinum,
Et violenter eas ad sua iura trahit.³

Deze paar verzen uit de 9de eeuw bevatten al het gros van de moderne gedachten over grammaticalisatie die bijv. bij Diewald (2010: 18) zijn samengevat. Namelijk, gaat het over het feit dat de taal als systeem in een lexicaal en een grammaticaal deel opgedeeld kan worden. Soms worden deze twee polen ook door de divisie tussen open en gesloten categorieën gekarakteriseerd. Open categorieën representeren het lexicon, d.i. zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, werkwoorden, enzovoorts, enerzijds en de gesloten categorieën de grammatica, d.i. bijwoorden, voorzetsels, partikels, lidwoorden, enzovoorts, anderzijds waarbij de begrippen ‘open’ en ‘gesloten’ zullen niet absoluut begrepen (vgl. Norde 2010: 134) want dat zou betekenen dat het tweede principe van grammaticalisatie niet zou kunnen bestaan. Het tweede belangrijke punt is dan het feit dat de leden van open categorieën in de loop van de tijd leden van een van de gesloten categorieën kunnen worden.

Heine, Claudi & Hünemeyer (1991: 5) wijzen in betrekking tot de voorgeschiedenis van grammaticalisatie tot de middeleeuwen in China waar de geleerden onderscheidden tussen lege en volle tekens. Een van de oude Chinese geleerden, Zhou Bo-qi (Yuan-dynastie)⁴, verdedigde zijn opinie dat alle lege tekens waren oorspronkelijk volle tekens (Harbsmeier 1979: 159). Een soortgelijk idee is trouwens ook in de hedendaagse literatuur (Hoenigswald 1991: 25, Lass 2000: 216, Haspelmath 2004: 25) te zien en is bekend als uniformitarianisme, de opvatting dat alle grammaticale talige tekens oorspronkelijk lexicaal moesten zijn. Deze hypothese wordt hier als geheel speculatief niet

³ Nederlandse vertaling (MK): In het geval dat de woordsoorten ten slotte hun eigen oorspronkelijke functies verliezen, zullen zij verdronken in de draaikolk van bijwoorden geraken. De bijwoorden lokken andere woordsoorten tot zich als een alles-absorberende zee en zij dwingen ze met geweld hun eigen regels te volgen.

⁴ De Chinese geleerde werd in Harbsmeier (1979), Heine, Claudi & Hünemeyer (1991) en in Smith (2011) als een van de voorlopers van Antoine Meillet geciteerd. Zhou Bo-qi zoude volgens de literatuur in de tijd van keizers van de Yuan-dynastie die in China tussen 1279 en 1368 leven.

verder nagegaan omdat de hedendaagse taalkunde over geen middelen beschikt om de taal van de oermensen te kunnen reconstrueren.

Meer als beginselen van grammaticalisatie-studies is dat boven beschreven echter niet. Wetenschappelijk interesse in dit onderwerp kan pas in de 18de eeuw in Frankrijk en Engeland worden gezien. Lehmann (2002 [1995]) en Arens (1969) noemen de Franse filosoof Étienne Bonnot de Condillac (*1715 - †1780) als de eerste die zich diepgaander met het thema bezighield. In het jaar 1746 formuleerde hij een hypothese dat de uitgangsmorfemen bij werkwoorden oorspronkelijk vrije morfemen waren en eerst door univerbatie, d.i. het samenvoegen van twee aanvankelijk vrije morfemen tot één woord, werden zij tot uitgangsmorfemen. Een Engelsman, genaamd John Horne Tooke (*1736 - †1812), had een soortgelijk idee en postuleerde in 1786 zelfs dat elk voorzetsel en voegwoord oorspronkelijk een zelfstandig naamwoord of een werkwoord was.

Pas in de 19de eeuw kon het wetenschappelijke onderzoek van de taal beginnen en daarmee ook de wetenschappelijke overleggingen over de ontwikkelingen van de grammatica. In verband met het 19de-eeuwse denken over grammaticalisatie zullen hier om reden van omvang alleen twee belangrijke namen vermeld worden: Wilhelm von Humboldt (1822, 1826) en Georg von der Gabelentz (1901).

Aan het begin van de 19de eeuw refereert Humboldt in zijn lezing “*Über das Entstehen der grammatischen Formen, und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung*” (1822) aan de vroegere werken van Horne Tooke en Condillac en stelde een typologisch model voor dat voor een groot gedeelte op het grammaticale systeem van de talen is gebaseerd. Lehmann (2002: 2, [1995]) vat Humboldts ([1822] 1972: 54-56) model op volgende manier samen. Meer informatie over Humboldts overwegingen over grammatica zie bijv. Lehmann (1998).

- I. “grammatische Bezeichnung durch Redensarten, Phrasen, Sätze”:
Grammatical categories are completely hidden in the lexemes and in the semantotactic configurations.
- II. “grammatische Bezeichnung durch feste Wortstellungen und zwischen Sach- und Formbedeutung schwankende Wörter”
- III. “grammatische Bezeichnung durch Analoga von Formen”: Here the “vacillating words” have been agglutinated as affixes to the main words.

The resulting complexes are not “forms”, unitary wholes, but only “aggregates” and therefore mere “analog to forms”.

IV. “grammatische Bezeichnung durch wahre Formen, durch Beugung und rein grammatische Wörter”

Deze typologische kijk op talen wordt naar Lehmann (2002:2, [1995]) of Hopper & Traugott (2003:20) later in de 19de eeuw gerepresenteerd door de zogenaamde ‘Agglutinationstheorie’ (von der Gabelentz 1901: 255-258). Kort gezegd wordt gesteld dat alle talen een cyclus meemaken zodat een taal als een agglutinerende begint, verdergaat tot het flecterende type en de cyclus wordt door de isolerende status van de taal beëindigd en de ontwikkeling kan dan weer opnieuw beginnen. Grammaticalisatie, hoewel nog niet onder deze naam, speelt de rol van de veranderende kracht die het grammaticale systeem van de talen beïnvloedt. Die door grammaticalisatie veroorzaakte ontwikkelingen worden soms op een grammaticalisatie-pad (1) in 1.4 getoond. Deze ontwikkelingen gaan vanuit de syntaxis (isolerend) tot morfologie (flecterend) (vgl. ook Givón 1971, 1979).

In de moderne literatuur worden deze paden ook ‘clines of grammaticality’ of ‘grammaticalization chains’ genoemd (bijv. Halliday 1961; Heine, Claudi & Hünnemeyer 1991: 220–229; Heine 1992; Andersen 2001; Hopper & Traugott 2003: 6–7). De vier fases van Humboldt die voor karakterisering van talen als geheel gebruikt worden, kunnen ook op één taal van toepassing zijn omdat niet alle grammaticale structuren van de gegeven taal van hetzelfde type hoeven te zijn. In de moderne terminologie (Lehmann 2002: 12, [1995]) worden de processen die binnen één taal tot verschillende types van grammaticale structuur leiden als volgt benoemd: syntactisering ‘syntacticization’, morfologisering ‘morphologization’ en demorfemisering ‘demorphemicization’.

Sommige wetenschappers maken voor deze cyclus gebruik van niet alleen puur wetenschappelijke middelen maar beschrijven hem met behulp van een metafoor. Zo vergelijkt bijvoorbeeld von der Gabelentz (1901: 241) de ontwikkelingen van grammaticale tekens met de carrière van ambtenaren: zij krijgen werk als jonge ambtenaren, worden bevorderd en ten slotte worden zij ontslagen en krijgen pensioen. Andere wetenschappers kiezen zelfs religieuze vergelijkingen. Joseph & Janda (1988: 204) beschrijven het pad van een talig teken dat grammaticalisatie doormaakt als het pad tot het nirwana en Hopper (1998: 147-148) koos een Christelijke gelijkenis: de jonge, pure

lexicale tekens die de corrupte wereld van de discours ontmoeten en langzaam in de val van grammatica vallen waarvan zij door de zuiverende krachten van pragmatiek gered kunnen worden.

Verder is bij Humboldt (1822: 30) sprake van het “allmähliche Werden der Grammatik” dat enerzijds een van de fundamenteën van grammaticalisatie-theorie is, d.i. het zich steeds veranderende grammaticale systeem van een taal, en anderzijds doet denken aan het relatief nieuwe concept van Hopper (1987) van ‘emergent grammar’ dat postuleert dat er geen vaste regels in de taal zijn, wel echter de ontwikkeling in de richting van zulke regels. Humboldt (1822) gebruikt ook weer de dichotomie tussen lexicon en grammatica die al in de middeleeuwen (Smaragdus, Zhou Bo-qi, etc.) bekend was:

Die Wörter, und ihre grammatischen Verhältnisse sind zwei in der Vorstellung durchaus verschiedene Dinge. Jene sind die eigentlichen Gegenstände in der Sprache, diese bloss die Verknüpfungen, aber die Rede ist nur durch beide zusammengenommen möglich. (Humboldt 1822: 37-38)

In zijn werken behandelt Wilhelm von Humboldt (1822, 1836) ook verdere thema's die enkele moderne opvattingen evoceren. In de hedendaagse mainstream literatuur over grammaticalisatie wordt een hogere graad van grammaticalisatie, d.i. een positie verder op een grammaticalisatie-pad, vaak automatisch met een hogere grammaticale status verbonden. Dit wordt voornamelijk door fonologische, d.i. ‘phonetic attrition’ (Lehmann 2002: 113, [1995]), ‘erosion’ (Heine & Reh 1984: 21), etc., en door semantische, d.i. ‘semantic bleaching’, ‘desemanticization’ (Lehmann 2002:114, [1995]), veranderingen van het gegrammaticaliseerde element getypeerd. Deze veranderingen zag Humboldt al toen hij (1822: 55) bemerkte dat de verschuivingen tussen zijn vier boven genoemde stadiën zijn “durch verloren gehende Bedeutung der Elemente und Abschleifung der Laute in langem Gebrauch” begeleid. Daarnaast betracht Humboldt (1822: 54) de poging van de spreker zijn uitingen voor de toehoorder verstaanbaarder te maken als een van de oorzaken van de formele veranderingen van talige tekens. Soortgelijk hebben ook moderne taalwetenschappers (bijv. Hopper 1987; Keller 1994; Haspelmath 1999; Detges & Waltereit 2002; Andersen 2008) geprobeerd zulke processen, die hand in hand met grammaticalisatie gaan, te verklaren.

De ideeën omvat in het werk van Humboldt werden verder opgenomen door een reeks andere taalwetenschappers tijdens de 19de eeuw. Om het wetenschappelijk-historische deel van deze scriptie kort te houden, zal nu als de laatste voorloper van Meillet's grammaticalisatie-begrip de Duitse linguïst Georg von der Gabelentz met zijn hoofdwerk *'Die Sprachwissenschaft'* (1901) aan bod komen.

Onder meer werkte von der Gabelentz (1901: 239) verder met Humboldts idee dat de fonologische veranderingen van woorden veroorzaken de sprekers en betoonde de rol van de hoorder. Von der Gabelentz beschreef twee hoofdkrachten die bij de taalontwikkeling een rol spelen: de 'Deutlichkeitstrieb', d.i. het streven naar duidelijkheid, en de 'Bequemlichkeitstrieb', d.i. het streven naar gemakkelijkerheid. Deze twee basiskrachten worden ook in de hedendaagse literatuur bediscussieerd en zijn bijvoorbeeld bij Lehmann (2002: 3, [1995]) te vinden. In het geval dat de tendens tot een gemakkelijker uitspraak, d.i. ten gunste van de spreker, de overhand krijgt, worden er in de taal fonologische vereenvoudigingen geïntroduceerd. Het effect van de tendens tot duidelijkheid, d.i. ten gunste van de toehoorder, houdt de ontwikkeling in balans. Een soortgelijk maar meer uitgewerkt model van taalontwikkeling is te vinden hoofdzakelijk bij Keller (1994) of in direct verband met grammaticalisatie ook bij Haspelmath (1999). De idee dat twee concurrerende krachten, d.w.z. de toehoorder en de spreker, bij de verandering van het taalsysteem een rol spelen is ook in andere recente literatuur niet vergeten: zie Hopper & Traugott (2003: 99–140), Haspelmath (1999, 2004), Lass (2000), Dahl (2004), Janda (2001) of Norde (2009).

Verder bewerkte hij Humboldts voorstel dat talen gaan van een simpel stadium tot een geavanceerd (vgl. fases I tot IV boven) en in plaats van een lineaire ontwikkeling gebruikte von der Gabelentz (1901: 256) de metafoor van een spiraal:

Nun bewegt sich die Geschichte der Sprachen in der Diagonale zweier Kräfte: des Bequemlichkeitstriebes, der zur Abnutzung der Laute führt, und des Deutlichkeitstriebes, der jene Abnutzung nicht zur Zerstörung der Sprache ausarten läßt. Die Affixe verschleifen sich, verschwinden am Ende spurlos; ihre Funktionen aber oder ähnliche drängen wieder nach Ausdruck. Diesen Ausdruck erhalten sie, nach der Methode der isolierenden Sprachen, durch Wortstellung oder verdeutlichende Wörter. Letztere unterliegen wiederum mit

der Zeit dem Agglutinationsprozesse, dem Verschleife und Schwunde, und derweile bereitet sich für das Verderbende neuer Ersatz vor: periphrastische Ausdrücke werden bevorzugt; mögen sie syntaktische Gefüge oder wahre Komposita sein (englisch: *I shall see*, – lateinisch *videbo* = *vide-fuo*); immer gilt das Gleiche: die Entwicklungslinie krümmt sich zurück nach der Seite der Isolation, nicht in die alte Bahn, sondern in eine annähernd parallele. Darum vergleiche ich sie der Spirale.

Von der Gabelentz schreef ook over de rol van extravagantie van nieuwe uitdrukkingen in een taal. Deze nieuwe opvallende elementen van een taal worden vaker gebruikt (i.v.m. de rol van frequentie in grammaticalisatie zie bijv. Dahl 2001a) en daardoor verliezen deze elementen de oorspronkelijke extravagantie (vgl. ook bijv. von der Gabelentz' metafoor over ambtenaren boven). Sommige hedendaagse taalwetenschappers die zich met de motivatie voor grammaticalisatieprocessen bezig houden (bijv. Haspelmath 1999: 1056–1059) zien in de expressieve kracht van innovatieve, d.w.z. gegrammaticaliseerde, uitdrukkingen de voornaamste grond voor grammaticalisatie omdat zulke talige vormen laten de sprekers sociaal succesvol zijn (vgl. Keller 1994).

Daarmee is ook het feit verbonden dat in een taal meerdere varianten van een element kunnen co-existeren zodat naast elkaar de niet gegrammaticaliseerde, d.w.z. nog niet expressief gebruikte, talige teken en de gegrammaticaliseerde vorm ervan staan. Dit wordt al door von der Gabelentz (1901: 241-242) erkend. In het moderne grammaticalisatie-onderzoek (vgl. 'layering' bij Hopper 1991, Hopper & Traugott 2003: 49) wordt erop ook de nadruk gelegd omdat er hoogstwaarschijnlijk geen directe overgang tussen twee vormen, A en B, mogelijk is zonder een tussenstadium, A/B, waar deze twee vormen tegelijkertijd en met een zekere graad van ambiguïteit gebruikt worden: $A > A/B > B$.

1.2 Antoine Meillet

Hoewel de basis van de idee van grammaticalisatie al, zoals in het vorige hoofdstuk getoond werd, minstens impliciet in de werken van een aantal taalwetenschappers voor Antoine Meillet (*1866 - †1936) aanwezig was, was het eerst een klein artikel uit 1912, '*L'évolution des formes grammaticales*', van deze Franse indogermanist dat een geheel nieuwe taalwetenschappelijke sub-discipline, namelijk de theorie van grammaticalisatie,

liet ontstaan. Over dit artikel schreef van der Auwera (2012: 405) dat hoewel het zeer vaak geciteerd wordt, de tekst zelf nauwelijks gelezen wordt.

Meillet (1912: 133) maakte in zijn artikel voor de eerste keer gebruik van het begrip *grammaticalisatie* en beschreef dit proces als de belangrijkste manier hoe nieuwe grammaticale elementen in een taal kunnen opgaan. Naast grammaticalisatie identificeert Meillet (1912: 131) nog de analogische innovatie, ‘*innovation analogique*’, als de tweede mogelijkheid waardoor nieuwe grammaticale formanten kunnen ontstaan.

Analoge innovatie wordt bij Meillet (1912:130) gedefinieerd als “l’analogie [...] consiste à faire une forme sur le modèle d’une autre [.]” Op deze manier ontstane grammaticale elementen kunnen het grammaticale systeem van een taal niet veranderen omdat zij altijd per definitie alleen op reeds existierende grammaticale mogelijkheden gebaseerd zijn. In dit aspect onderscheidt zich grammaticalisatie van door analogie ontstane elementen in een taal. De vraag of in grammaticalisatie analogie of heranalyse de belangrijkste rol speelt, blijft echter in de hedendaagse discussie niet helemaal duidelijk (vgl. o.a. Fischer 2008, Kiparsky 2012 voor grammaticalisatie als een analogisch proces). Het innovatieve karakter van grammaticalisatie, dat in directe oppositie tot enigerlei analogie staat, maakt het mogelijk om in een taal talige structuren in te voeren waarover de taal oorspronkelijk niet beschikte.

Grammaticalisatie, “l’attribution du caractère grammaticale à un mot jadis autonome” (Meillet 1912: 131) betreft zo het ontstaan van grammaticale structuren zonder een voorbeeld te hebben waarbij analogie betreft het ontstaan van nieuwe grammaticale structuren die op een gegeven voorbeeld gebaseerd zijn. Dit verschil gebruikt Meillet (1912: 133) om de toen dominante linguïstische stroming gerepresenteerd door de Duitse neogrammatici, in het bijzonder Hermann Paul, te kritiseren. Meillet (1912: 133) verwerpt Pauls taalwetenschappelijke inzichten samengevat in het boek ‘*Prinzipien der Sprachwissenschaft*’ honend als “*théorie de l’analogie[.]*” Aangenomen dat alleen grammaticalisatie volgens Meillet als de enige innoverende kracht binnen het grammaticale systeem de primaire rol speelt, degradeert Meillet impliciet alle analogische processen tot blote imitaties van de resultaten van grammaticalisatie (vgl. Hopper & Traugott 2003: 22).

Het was dus Antoine Meillet die voor het eerst grammaticalisatie als een zelfstandig taalveranderingsproces heeft ontdekt en in zijn theoretische aanpak zelfs de overhand over

andere processen gaf. Hij heeft enkele observaties die al vroeger in literatuur waren herhaald, maar ook enkele nieuwe opmerkingen gemaakt. Meillet (1912: 133-135) respecteert het opdelen van talige tekens in ‘mots principaux’, d.w.z. lexicaal tekens, en ‘mots accessoires’, d.w.z. grammaticale tekens, die al bij Humboldt (zie 1.1) te vinden was. De vraag naar de motivatie voor grammaticalisatie beantwoordt Meillet (1912: 139) door verwijzing naar de twee al bekende algemene neigingen van de menselijke taal: ‘affaiblissement’ (vgl. ‘Bequemlichkeitstrieb’) en ‘expression intense’ (vgl. ‘Deutlichkeitstrieb’), die al in het werk van von der Gabelentz (1901) aanwezig waren.

Om te kunnen tonen welke andere processen met de verandering van ‘mots principaux’ tot ‘mots accessoires’ hand in hand gaan, beschrijft Meillet (1912: 139-141) de ontwikkeling van de Indo-Europese negatie en identificeert drie types van ‘dégradation progressive’ (1912: 141) betreffend de uitspraak, betekenis en expressiviteit. Zulke verzwakkingen worden aan frequenter gebruik van de elementen die grammaticalisatie ondergaan toegeschreven. Soortgelijke overwegingen over de verhouding tussen hogere frequentie, expressiviteit en grammaticalisatie worden in de hedendaagse literatuur ook gehanteerd (vgl. Dahl 2001a, Hopper & Traugott 2003: 127, Haspelmath 2004).

Daarenboven zijn Meillet (1912: 139) drie types van verzwakking, d.i. ‘affaiblissement de la prononciation’, ‘affaiblissement de la signification concrète’ en ‘affaiblissement de la valeur expressive’, parallel met de moderne begrippen gebruikt in de literatuur over grammaticalisatie: ‘phonetic reduction’ (Hopper & Traugott 2003:154), ‘semantic bleaching’ (Lehmann 2002: 114, [1995]; Hopper & Traugott 2003: 101) en ‘rhetorical devaluation’ (Haspelmath 1999: 1061; Dahl 2001b). Of en hoe precies grammaticalisatie door verschillende types van formele verzwakking begeleid wordt, zal uitvoerig in hoofdstuk 1.5 behandeld worden.

Naast grammaticalisatie van woorden, d.i. van vrije morfemen, zoals dit proces meestal ook in de hedendaagse discussie gepresenteerd wordt, bespreekt Meillet (1912: 147-148) de mogelijkheid dat grammaticale functies door posities in een zin uitgedrukt kunnen worden, d.w.z. grammaticalisatie van woordvolgorde. Meillet toont het verschil tussen Latijn en Frans, een moderne vorm van Latijn. In Latijn is er geen semantisch verschil tussen de volgende vier varianten: ‘Petrus Paulum caedit’, ‘Paulum Petrus caedit’, ‘caedit Petrus Paulum’ of ‘caedit Paulum Petrus’. Meillet demonstreert dat waarbij het Latijn vrije woordvolgorde had, d.w.z. de posities in een Latijnse zin werden niet

grammaticaliseerd, in het moderne Frans is alleen maar één volgorde mogelijke zonder de semantiek van de zin te veranderen: ‘Pierre bat Paul’ versus ‘Paul bat Pierre’, d.i. in het Nederlands ‘Piet slaat Paul’ versus ‘Paul slaat Piet’. Het thema van de verhouding tussen grammaticalisatie en woordvolgorde wordt gedetailleerder besproken bijv. in Lehmann (1992) of Sun & Traugott (2011).

In dit hoofdstuk werd de betekenis van Antoine Meillet voor de studie van grammaticalisatie besproken en hierbij werd getoond dat hoewel hij misschien niet altijd originele ideeën presenteerde, omdat sommige al een tijd in de literatuur minstens impliciet bekend waren, Antoine Meillet voor grammaticalisatie een immens belangrijke persoonlijkheid is. Hij was namelijk de eerste linguïst die grammaticalisatie als een aparte ontwikkeling binnen het taalsysteem identificeerde en tegen andere taalveranderingen afgegrensd heeft. Toch moet men zijn werk ook in de context van een duidelijke kritiek op de negentiende-eeuwse taalwetenschap van de neogrammatici in acht nemen. Dat de discussie over de natuur van grammaticalisatie niet dood is, bewijst onder anderen de vitale strijd van de tegenstanders van grammaticalisatie als een zelfstandig taalveranderingstype o.a. Campbell (2001), Campbell & Janda (2001) of Newmeyer (2001).

Meillets grootste verdienste is waarschijnlijk het simpele feit dat hij reeds in 1912 de fundamentele voor de toekomstige ontwikkeling van de theorie van grammaticalisatie heeft gelegd ofschoon zijn observaties door het beginnende structuralisme van Ferdinand de Saussure op de achtergrond raakten.

1.3 Jerzy Kuryłowicz

Toen de structuralistische op de synchrone beschrijving van de taal gerichte stromingen binnen de linguïstiek aan het stuur kwamen, bleef er voor de studie van grammaticalisatieprocessen niet veel ruimte meer over en dit gebied werd verder meestal alleen in context van Indo-Germaanse taalwetenschap onderzocht.

Zo zijn er een paar opmerkingen over dit thema bijvoorbeeld bij Tauli (1958: 8) te vinden. Hij bespreekt in zijn boek kort het feit dat sommige grammaticale vormen in een taal oorspronkelijk een lexicaal betekenis bezaten en verwijst hierbij expliciet naar het werk van Antoine Meillet.

Dezelfde achtergrond, d.w.z. Indogermanistiek, heeft ook een andere linguïst die aan de ontwikkeling van de moderne theorie van grammaticalisatie in grote mate bijdroeg,

Jerzy Kuryłowicz (*1895 - †1978). De Poolse taalwetenschapper heeft in het jaar 1965 het artikel ‘*The Evolution of Grammatical Categories*’ gepubliceerd dat grote, minstens impliciete, invloed op de hedendaagse vorsers had. Daarom kan het tot op zekere hoogte verwonderen dat zijn werk in de moderne literatuur over grammaticalisatie niet echt gereflecteerd wordt (vgl. Hopper & Traugott 2003: 25).

Kuryłowicz's waarschijnlijk grootste bijdrage is het uitbreiden van de oorspronkelijke definitie van grammaticalisatie van Meillet (1912) dat later als ‘secondaire grammaticalisatie’ (Traugott 2002; Norde 2009, 2012) bekend wordt. Kuryłowicz (1965: 69) bouwt op Meillet en stelt dat niet alleen lexicale elementen grammaticaal kunnen worden maar ook reeds grammaticale elementen een nog meer grammaticale status kunnen bereiken. Grammaticalisatie wordt op de volgende manier gedefinieerd:

Grammaticalization consists in the increase of the range of a morpheme advancing from lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status, e. g. from a derivative formant to an inflectional one.
(Kuryłowicz 1965: 69)

Ofschoon Kuryłowicz gebruik van voorbeelden maakt die al in het artikel van Meillet (1912: 145) aanwezig waren, bijv. de ontwikkeling van de Griekse ‘*thelō hina*’, in het Nederlands ‘ik wens dat’, tot de toekomstmarker ‘*tha*’, is Kuryłowicz (1965: 69) de eerste die zulke verandering als “*advancing [...] from a less grammatical to a more grammatical status*” noemt. In de moderne literatuur over grammaticalisatie is de opinie dat grammaticaliteit⁵ een graduele kwaliteit is, zeer verbreid (zie Campbell & Janda 2001; Narrog & Heine 2011a voor een overzicht van verschillende actuele definities van grammaticalisatie). In deze scriptie wordt desondanks een andere aanpak van grammaticalisatie gekozen die het behoren van een talig teken bij de grammatica of het lexicon van een taal als een binaire onderscheiding ziet, d.w.z. een element of maakt wel of maakt geen deel van de grammatica uit.

⁵ Grammaticaliteit, grammaticaal, enzovoorts wordt in de hele scriptie primair niet als ‘grammaticaal correct’ aangezien maar echter als ‘een deel van de grammatica van een taal uitmakend.’ Op deze problematiek maakt ook Lehmann (2002:8, [1995]) attent.

Symptomatisch voor de huidige situatie in de discussie van grammaticalisatie is het feit dat al bij de tweede grote taalwetenschapper die zich met het thema van grammaticalisatie bezig hield, een tweede definitie van grammaticalisatie opduikt. In haar boek over degrammaticalisatie schrijft Norde (2009: 3) dat bijna ieder artikel en ieder boek over grammaticalisatie begint met een eigen versie van het onderzochte fenomeen. Het hoge aantal van verschillende opinies over hoe grammaticalisatie te definiëren is, verleidde Lessau (1994: 416) tot de bewering dat Kuryłowiczs definitie heel vaak de basis voor de andere definities presenteert. In hun overzicht constateren Campbell & Janda (2001: 107) dat minimalistisch gezien grammaticalisatie op de volgende manier te definiëren is: “some linguistic element > some more grammatical element.”

Om nog een keer de grootste innovatie die Kuryłowicz in de literatuur over grammaticalisatie ingevoerd heeft te betonen, d.w.z. het begrip ‘meer grammaticaal’, wordt nu naar de moderne kijk op grammaticalisatie-paden, d.i. ‘clines of grammaticality’, verwezen. Het hele systeem van classificatie van talige structuren op grond van hun positie op een trajectorie werd op de veronderstelling opgebouwd dat één talig element meer grammaticaal kan zijn dan een ander. Deze hypothese verscheen voor de eerste keer juist bij Kuryłowicz (1965). De problematiek van grammaticalisatie-paden en van ermee verbonden begrippen zoals ‘degrammaticalisatie’ (bijv. Norde 2009, 2010, 2012), ‘onomkeerbaarheid’ of ‘unidirectionaliteit’ (bijv. Haspelmath 1999, 2004) wordt later in een apart hoofdstuk 1.6.1 behandeld.

Kuryłowicz (1965) zelf illustreert het graduele karakter van grammaticaliteit met twee types uitgangen: bij derivatie en flexie. Uitgangen die voor afleiding gebruikt worden zullen naar Kuryłowicz (1965: 69) in mindere mate een deel van de grammatica, d.i. minder grammaticaal, zijn in vergelijking met naamvaluitgangen. Hij duidt impliciet op een eerste versie van de latere grammaticalisatie-paden. Kuryłowicz verklaard in zijn artikel nergens waarom het ene type van uitgangen meer grammaticaal zal moeten zijn of hoe de graad van grammaticaliteit überhaupt gemeten wordt. Kritiek op de notie ‘meer grammaticaal’ wordt af en toe ook in de mainstream-literatuur (Joseph 2004: 58; Traugott 2001⁶; Askedal 2008: 47) gevonden, wordt echter niet gereflecteerd. Een van de weinige directe kritische uitingen wordt hier in zijn geheel geciteerd:

⁶ Traugott (2001) twijfelt of talige tekens inderdaad meer grammaticaal, d.i. ‘more grammatical’, kunnen worden en zij spreekt liever in verband met grammaticalisatie over *nieuwe grammaticale functies* die de

However, no one – to our knowledge – has attempted to specify what it means to be more or less grammatical. [...] Grammatical involvement is not a question of degree. (Nørgård-Sørensen, Heltoft & Schøsler 2011: 21)

Bij Kuryłowicz (1965: 69) is voor de eerste keer ook de mogelijkheid beschreven dat talige elementen niet alleen gegrammaticaliseerd kunnen worden, d.w.z. meer grammaticaal worden, maar ook gedegrammaticaliseerd; Kuryłowicz zelf (1965: 69) gebruikt de term ‘lexicalisatie’. Het idee dat reeds gegrammaticaliseerde talige tekens zich ook in de omgekeerde richting op een grammaticalisatie-pad kunnen bewegen, werd in de laatste jaren in de literatuur (zie o.a. Haspelmath 1999, 2004) sterk gekritiseerd.

Samenvattend kan geconstateerd worden, dat Kuryłowicz's bijdrage aan de discussie over grammaticalisatie een misschien nog grotere rol dan Meillet's artikel speelt, omdat, waar Meillet's ideeën algemeen geaccepteerd worden, enkele van Kuryłowicz's gedachten nog altijd voor opschudding zorgen. Puur chronologisch gezien staat Kuryłowicz en zijn werk over grammaticalisatie tussen Meillet en de moderne herontdekking van grammaticalisatie, maar ook taalwetenschappelijk gezien is Kuryłowicz's artikel een mijlpaal in de geschiedenis van studies van grammaticalisatie.

1.4 De herontdekking van grammaticalisatie

Het volgende hoofdstuk zal worden gewijd aan de herontdekking van grammaticalisatie door de mainstream-linguïstiek in de loop van de jaren zeventig en later voornamelijk in de jaren tachtig. Zoals reeds vermeld, was het onderwerp van grammaticalisatie bijna uitsluitend in de Indo-Europese taalkunde levendig. Een deelgebied van de taalwetenschap dat bijvoorbeeld door de Jerzy Kuryłowicz of Antoine Meillet werd vertegenwoordigd. In de literatuur over grammaticalisatie wordt bijna eenstemmig geconstateerd dat de man die voor de terugkeer van de belangstelling voor grammaticalisatie – en voor historische

talige tekens hebben ontwikkeld. Een soortgelijk voorstel deelt ook Andersen (2005, 2006, 2008) in het kader van zijn ‘regrammation’. Desalniettemin spreekt Traugott in haar latere teksten consequent over de notie van ‘more grammatical’ en haar kritische opmerking laat zij buiten beschouwing.

taalwetenschap in het algemeen – verantwoordelijk kan gemaakt worden, is Talmy (Thomas) Givón⁷ (* 1936).

Givón wordt vaak ook het bekende motto ‘Today’s morphology is yesterday’s syntax’ toegeschreven, dat hij inderdaad voor de eerste keer (Givón 1971: 413) heeft gebruikt.⁸ Dit motto beïnvloedde de daaropvolgende overwegingen over het onderwerp van ontwikkeling van grammatica minstens op twee verschillende wijzen: ten eerste werd het motto een symbool voor de primaire functie van morfologie in het kader van grammatica en ten tweede duurde het nog relatief lang totdat Comrie (1980) de hypothese falsifieerde dat hedendaagse morfologie op syntactische constructies van vroeger gebaseerd zijn.

De boven genoemde eerste tendentie, d.w.z. focus op morfologie, blijft weliswaar een centraal punt tot nu toe, maar ten slotte wordt bij Givón (1979: 208-209) grammaticalisatie ook op het gebied van discourse uitgebreid. Heine, Claudi & Hünnemeyer (1991: 13) ontwierpen hiervoor de slogan ‘Today’s syntax is yesterday’s pragmatic discourse’. Uit de combinatie van de twee motto’s ontstaat zo een van de eerste grammaticalisatie-paden (1) die een mogelijke ontwikkeling van delen van het grammaticale systeem schilderen.

(1) discours > syntaxis > morfologie > morfonologie > zero

Zulke grammaticalisatie-paden symboliseren grammaticalisatie en de interpretatie ervan door de moderne taalwetenschap: enkele bestanddelen van het taalsysteem onderscheiden zich hoofdzakelijk door een verschillende graad van gebondenheid (zie grammaticalisatie bij Lehmann 2002, [1995]). Deze gebondenheid wordt tegelijkertijd ook vergeleken met de regels die in het lexicale deel van het systeem, d.i. discours, ontbreken

⁷ In zijn artikel over de recente ontwikkelingen in grammaticalisatie-studies, schrijft Hopper (1996: 221) dat enerzijds is het waar dat Givóns werken maakten grammaticalisatie weer populair in de linguïstiek maar anderzijds verwijst Givón (1971) noch aan Humboldt en Meillet, noch aan Kuryłowicz. Daarom blijft het onopgehelderd of Givón grammaticalisatie *nieuw* ontdekt heeft of *herontdekt*. Waarschijnlijker is echter inspiratie door de oudere wetenschappers.

⁸ Anderzijds is ook van betekenis, dat in betrekking tot het motto merkt Lehmann (2002: 7, [1995]) op dat al één jaar voor Givón heeft Hodge (1970) een soortgelijke zinspreuk gepubliceerd. De versie van Hodge is met die van Givón niet identiek maar de boodschap blijft dezelfde: “one man’s morphology is an earlier man’s syntax.”

terwijl ze in het “meest” grammaticale deel, d.i. morfologie en morfonologie, altijd aanwezig zijn. De laatste stap van de trajectorie van grammaticalisatie wordt in (1) *zero* genoemd en verwijst op het feit dat door grammaticalisatie niet alleen nieuwe elementen van het taalsysteem kunnen ontstaan maar dat sommige elementen ook ten onder kunnen gaan en verdwijnen. De grammaticalisatie-paden zijn anderzijds geenszins deterministisch, d.w.z. niet alle discours-bestanddelen moeten gegrammaticaliseerd worden en degene, die gegrammaticaliseerd worden, moeten niet alle stappen op het pad doormaken.

Grammaticalisatie kan in de jaren ‘70 en ‘80 ook als een tegenbeweging tot de toen heersende generatieve chomskyaanse taalwetenschap worden beschouwd. Met de herontdekking van grammaticalisatie keert namelijk tegelijkertijd ook de klassieke historische taalkunde op de linguïstische voorgrond terug, d.w.z. na de beginperiode van generatieve grammaticamodellen zonder een werkelijke empirische basis te hebben, komen de studies van grammaticalisatie weer met de zoektocht naar harde feiten. Daarbij is ook een aspect van de vergelijking tussen de grammaticalisatie-studies en generatieve grammatica’s van belang, namelijk het verschil tussen stabiliteit en veranderlijkheid. Terwijl de generativisten het talige systeem als een onveranderlijke structuur beschrijven, waardeert de diachrone taalkunde en met name de theorie van grammaticalisatie het feit dat de grammaticale structuur van een taal ook tot veranderingen geneigd is.

Een van de belangrijkste taalwetenschappers van deze fase is zeker Christian Lehmann. In zijn boek (Lehmann [1982] 1995, 2002) deed hij een poging om grammaticalisatie radicaal te systematiseren, d.w.z. een praktisch kader voor de theorieën te formuleren. Hij ontwikkelde een methode die zijns inzien in staat is elk voorbeeld van grammaticalisatie met behulp van zes parameters te kunnen meten. Op deze manier werd de idee van grammaticalisatie-paden uitgebreid van een blote generalisering tot een werkelijke taalwetenschappelijke aanpak. Lehmann bleef ook bijna de enige taalkundige die zich op deze manier met grammaticalisatie bezig hield. Daarom is zijn werk een relatief lange tijd zonder systematische kritiek of opmerkingen gebleven. Er waren desondanks slechts een paar artikelen (bijv. Haspelmath 1989) gepubliceerd die met Lehmanns parameters werkelijk systematisch analyseren. Pas in de laatste jaren heeft zich de situatie in zekere mate veranderd (bijv. Norde 2012; Konvička 2013). Lehmanns ideeën die voor het begrijpen van grammaticalisatieprocessen wezenlijk waren, worden nu alleen geschetst maar zullen gedetailleerder in hoofdstuk 1.5 onder de loep worden genomen.

In zijn boek ([1982] 1995, 2002) gaat Lehmann van de basishypothese uit dat in verschil tot het lexicon de grammatica van elke taal door vaste regels wordt gekarakteriseerd. Hoe meer een talig teken deze regels volgt, hoe verder bevindt zich dit teken in het grammaticale deel van de taal, d.w.z. hoe meer contextafhankelijk een teken is, hoe meer grammaticaal het teken in Lehmanns mening wordt. Om deze zelfstandigheid en vrijheid van alle talige tekens te kunnen bepalen, beschreef Lehmann zes kenmerken die op de tegenwoordige plaats van het talige teken tussen lexicon en grammatica duiden.

1.5 Lehmanns parameters

Zoals in het voorafgaande hoofdstuk werd vermeld, worden nu de zes van Lehmann beschreven parameters achtereenvolgens behandeld en kritisch besproken. Lehmanns parameters beschrijven statisch de eigenschappen van een talig teken in betrekking tot de werkelijke en tot de slechts mogelijke, d.w.z. de syntagmatische en paradigmatische, omgeving. Daarmee correspondeert ook de verdeling in twee groepen: syntagmatische, d.i. ‘structural scope’, ‘bondedness’, ‘syntagmatic variability’, en paradigmatische, d.i. ‘integrity’, ‘paradigmaticity’, ‘paradigmatic variability’, parameters.

De combinatie van de informatie over de plaatsing van het teken op de paradigmatische en syntagmatische as levert bijgevolg de informatie over de graad van grammaticalisatie van het gegeven talige teken. Lehmann (2002: 34, [1995]) spreekt in dit verband over een imaginaire grammaticalisatie-schaal, in het Engels ‘grammaticalization scale’, waarmee functioneel soortgelijke talige tekens op grond van hun grammaticaliteit kunnen vergeleken worden.

Belangrijk is hierbij nog te betonen dat geen enkel parameter in staat is de grammaticalisatie van een talig teken te definiëren. Dat kan alleen door combinatie van meerdere parameters gebeuren, zoals Lehmann (1995: 127) onderstreept:

None of the [changes of parameters] is by itself sufficient to define grammaticalization; it is only by the interplay of all of them that grammaticalization comes about.

1.5.1. Integriteit

De eerste paradigmatische grammaticalisatie-parameter is de integriteit, in het Engels ‘integrity’, van een talig teken. Volgens Lehmann (2002: 110, [1995]) wordt deze

parameter als de “substantial size, both on semantic and phonological sides” gedefinieerd. Zo’n definitie kan problematisch zijn zoals sommigen (bijv. Norde 2013; Askedal 2008; Konvička 2013) aangetoond hebben, omdat zij twee belangrijke aspecten met elkaar combineert, d.w.z. de semantische en de fonologische zijde van een teken als één beschouwt. Lehmann (2002: 113, [1995]) verdedigt zelfs de opvatting dat fonologische veranderingen in taal alomtegenwoordig zijn en dat zij altijd met semantische veranderingen gepaard gaan. Deze opvatting wordt ook in het gros van de taalwetenschappelijke literatuur die zich met het thema van grammaticalisatie bezig houdt, gedeeld en wordt door een grammaticalisatie-pad zoals in (2) gerepresenteerd.

(2) Lexicaal teken > grammaticaal woord > cliticum > affix

(Hopper & Traugott 2003: 7)

Zo’n weergeving van de fonologische verzwakking van een talig teken, d.w.z. de weg van een volledig, lexicaal woord tot een bloot niet-zelfstandig affix, als een parallelle beweging tot de grammaticalisatie van een constructie lijkt te simplistisch. Als fonologische en semantische ontwikkelingen op deze manier gekoppeld worden, betekent het automatisch dat bijvoorbeeld bij de paren van Nederlandse voornaamwoorden zoals ‘hij/ie’, ‘mij/me’, ‘jij/je’ enzovoorts het voornaamwoord zonder klemtoon, d.i. in de vorm van een cliticum, ‘meer grammaticaal ’ zou moeten zijn. Omdat de functie van het voornaamwoord met en zonder klemtoon identiek is, kan hier geen sprake van een verschuiving op een grammaticalisatie-pad zijn.

Een soortgelijke opmerking maakt ook Askedal (2008: 47) doordat hij op het feit opmerkzaam maakt dat het Engelse hulpwerkwoord ‘to be (was)’ in (3a) geen meer grammaticale status heeft dan het Engelse koppelwerkwoord ‘to be (‘s)’ in (3b) alleen omdat het in de vorm van cliticum optreedt.

(3) a. She was dancing.

b. She’s beautiful.

Bybee (2011: 71) stelt ook zulke fonologische veranderingen als in (3) op de rekening van hogere frequentie van de gegeven constructies. Vaker gebruikte

uitdrukkingen kunnen inderdaad fonologische aftakeling veroorzaken maar ten eerste is het niet noodzakelijk en ten tweede zoals boven vermeld werd, heeft dit feit geen automatische invloed op de grammaticaliteit van de gegeven uitdrukking.

1.5.2 Paradigmaticiteit

De tweede paradigmatische parameter van een talig teken is volgens Lehmann (2002: 118, [1995]) de paradigmaticiteit, in het Engels ‘paradigmaticity’, d.w.z. de integratie van het teken tot een bestaand paradigma. Het is in Lehmanns (2002: 118, [1995]) woorden “the formal and semantic integration both of a paradigm as a whole and of a single subcategory into the paradigm⁹ of its generic category.”

Als men een blik op Van Dale¹⁰ werpt, kan men onder ‘paradigma’ het volgende lezen: “geheel van fonologische, syntactische of semantische eenheden die op eenzelfde plaats in een woord of zin kunnen voorkomen.” Deze definitie correspondeert ook met de opvatting die met de parameter van paradigmaticiteit bedoeld is, d.w.z. het feit dat een talig teken in een constructie kan potentieel vervangen worden met een ander talig teken. Zo is het werkwoord in (4a) door een ander soortgelijk werkwoord zoals in (4b) wisselbaar, wat betekent dat deze twee werkwoorden maken deel uit een, in dit geval werkwoordelijk, paradigma. Daarentegen behoort het hulpwerkwoord in (4c) niet tot het paradigma omdat het niet zonder consequenties op dezelfde plaats als (4a) of (4b) kan worden geplaatst. Het verschil bestaat in de status van hulpwerkwoord van (4c) in vergelijking met de status van een vol werkwoord (4a, b).

- (4) a. Piet ziet zijn moeder.
b. Piet spreekt met zijn moeder.
c. Piet heeft zijn moeder gisteren opgebeld.

⁹ Het begrip ‘paradigma’ wordt in Lehmann ([1982] 1995, 2002) en in de meeste andere werken relatief vaag gedefinieerd maar meestal wordt hieronder het klassiek structuralistische, morfologische paradigma van mogelijke vormen verstaan die in plaats van de ene echt gebruikte vorm kunnen verschijnen. In de werken van de Deense functionalisten (bijv. Nørgård-Sørensen, Heltoft & Schøsler 2011) wordt daarentegen het begrip ‘paradigma’ heel breed gehanteerd, zodat als paradigma een samenhangende constructie begrepen wordt.

¹⁰ De Boon, Ton & Geeraerts, Dirk. 2005. *Van Dale: Groot woordenboek van de Nederlandse taal*. 14de editie. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.

In dit opzicht kan de paradigmaticiteit van een talig teken als een van de belangrijkste eigenschappen worden beschouwd. Deze mening delen ook bijv. Diewald & Smirnova (2012: 127) die schrijven dat het is “*the very feature that distinguishes grammatical signs from lexical signs which may conjoin into word field (loosely organized, open classes) but not into paradigms.*”¹¹

Als er in verband met het horen bij een paradigma sprake is van grammaticalisatie, kan dit voor het talige teken twee mogelijke dingen betekenen. Ten eerste kan het betekenen dat het gegeven talig teken een reeds existierend paradigma uitbreidt. Ten tweede wordt door de grammaticalisatie van het talige teken een geheel nieuw paradigma gecreëerd dat precies het teken in kwestie als het enige lid bevat. De ene optie is dat een bestaande categorie wordt uitgebreid door het toevoegen van een nieuw lid en de andere mogelijke uitkomst is het ontstaan van een nieuwe categorie.

Corbett (2006) spreekt in deze samenhang over ‘features’ en ‘values’, d.w.z. dat wat hier als categorie of paradigma wordt aangeduid, is volgens Corbett *feature* en de afzonderlijke leden van deze categorieën of paradigma’s zijn ‘values’.

Met het thema van paradigma’s is ook het feit verbonden dat één talig teken lid van meer dan één paradigma kan zijn. Deze situatie komt bij grammaticalisatie zeer vaak voor en werd door Hopper (1991: 22) als ‘divergentie’¹² beschreven, d.w.z. dat een talig teken enerzijds in de niet gegrammaticaliseerde vorm en anderzijds in de gegrammaticaliseerde vorm existeert zonder noodzakelijk formeel verschillend te moeten zijn. Impliciet spreekt ook de ANS (Haeseryn et al. 1997a: 46ff.) over dit thema bij het bespreken van de verschillen tussen zelfstandige werkwoorden en hulpwerkwoorden. Hier wordt getoond dat een werkwoord dat in één geval als zelfstandig werkwoord fungeert, in een ander geval in de positie van een groepsvormend werkwoord voorkomt, d.i. als hulpwerkwoord. Vergelijk de verschillende statussen van het werkwoord ‘blijven’ in (5a-c).

- (5) a. Hij *blijft* altijd *opgewekt*.
b. Hij *blijft* altijd *opgewekt kijken*.

¹¹ Ofwel deze opvatting grotendeels als standaard beschouwd wordt, hebben zich sommigen (bijv. Wiemer & Bisang 2004; Bisang 2004) kritisch geuit.

¹² In de literatuur over grammaticalisatie worden voor hetzelfde fenomeen ook andere termen gebruikt, zoals *split* bij Heine & Reh (1984: 57-59).

c. Hij *blijft* altijd erg lang.

1.5.3 Paradigmatische variabiliteit

De derde en laatste paradigmatische parameter zoals gedefinieerd in Lehmann (2002: 123, [1995]) is de paradigmatische variabiliteit van een talig teken. Lehmann (2002: 123, [1995]) beschrijft deze parameter als de “*freedom with which the language user choses a sign.*” De vrijheid van de spreker wordt opgedeeld in intrapradigmatische variabiliteit, d.w.z. vrijheid bij het kiezen van een lid van een gegeven paradigma, en transparadigmatische variabiliteit, d.w.z. vrijheid bij het kiezen van een paradigma.

Bij de bespreking van deze parameter gaat Lehmann (2002, [1995]) uit van het werk van bijv. Jakobson (1959: 492) die stelt dat een talig teken grammaticaal is grammaticaal zodra de spreker geen vrijheid bij het kiezen van dit teken heeft, d.w.z. wanneer een talig teken of een constructie in een taal obligatoir is, is het ook een noodzakelijk deel van het grammaticale grammaticaal grammaticale systeem van de taal.

Hoewel obligatoire constructies zeker tot de grammatica van een taal behoren, kan deze eigenschap geen toereikend criterium zijn omdat ook niet-obligatoire talige elementen grammaticaal zijn. In dit verband constateert Lehmann (2002: 10, [1995]) dat een constructie of een talig teken “*may be obligatory in one context, optional in another and impossible in third context.*” Dat betekent echter niet dat zulk element niet grammaticaal is. Lehmann (2002: 50, [1995]) illustreert dat door de vergelijking van de categorie getal in het Latijn en in het Turks. Waarbij in het Latijn en ook in de meeste Europese talen elk zelfstandig naamwoord door de categorie getal, d.w.z. singularis, pluralis of dualis, moet worden gespecificeerd, is dit in het Turks niet in alle contexten nodig.

In dit verband spreekt Lehmann (2002, [1995]) van de samenhang tussen het obligatoire karakter van een talig teken en grammaticalisatie. Hoe verder een teken gegrammaticaliseerd is, hoe meer obligatoir dat teken wordt. Deze opvatting is in meerdere opzichten problematisch, zo niet fout: ten eerste worden zowel grammaticalisatie als ook verplichting¹³ als graduele begrippen geschilderd. Zo’n opvatting impliceert bijvoorbeeld een tussenstadium tussen een lexicaal talig teken, bijvoorbeeld het zelfstandige werkwoord

¹³ Het begrip ‘verplichting’ dat in deze tekst gebruikt wordt, is een pendant van de Engelse term ‘obligatoricity’ of van de Duitse term ‘Obligatorizität’ die in de literatuur over grammaticalisatie gebruikelijk zijn. Omdat het mij niet gelukt is, een gevestigde Nederlandse vertaling van deze begrippen te vinden, maak ik hier gebruik van een nieuw begrip, d. i. ‘verplichting’.

in (5c), en een grammaticaal talig teken, bijvoorbeeld het hulpwerkwoord of koppelwerkwoord in (5b), respectievelijk in (5a). Als enige vorm van een tussenfase bij grammaticalisatie kan de periode in de ontwikkeling worden beschouwd als de niet-gegrammaticaliseerde en de wel-gegrammaticaliseerde vorm co-existeren, bijv. de drie vormen in (5a-c). Een talig teken is dus of wél of níét gegrammaticaliseerd.

Een talig teken is in een context ook of wél of niet obligatoir. In het Nederlands wordt bijvoorbeeld de uitgang *-e* na bepaalde lidwoorden verplicht bij bijvoeglijke naamwoorden gezet, d.w.z. ‘een rood huis’ maar ‘het rode huis’. Er zijn in het Nederlands ook situaties, d.i. contexten, die dat niet toelaten, bijvoorbeeld ‘het Europees Parlement’. Betekent dat dat de uitgang ‘-e’ in het Nederlands niet zo obligatoir is, als wanneer de uitgang zonder uitzonderingen altijd na een bepaald lidwoord zou moeten gebruikt worden? Het verschil ligt niet in de graad van verplichting maar echter in het aantal contexten waarin een bepaalde constructie in een taal obligatoir moet gebruikt worden. Beide begrippen, verplichting en grammaticalisatie, moeten dus als binair en niet gradueel, zoals de boven genoemde grammaticalisatie-paden impliceerden, beschouwd worden.

Ten tweede is ook problematisch in eerste plaats over de paradigmatische variabiliteit, d.i. vrijheid, te spreken in verbinding met individuele talige tekens wanneer de term eigenlijk de hele categorie beschrijft, zoals bijv. von Mengden (2008) of Norde (2009) met recht hebben getoond. De vrijheid van de spreker betreft de hele categorie, bijv. alle voorzetsels, en niet alleen één gegeven voorzetsel, bijv. ‘met’, zoals Lehmann (2002, [1995]) suggereert. De voorstelling dat sommige leden van een categorie, bijv. weer voorzetsels, in hogere mate obligatoir zouden kunnen zijn, is evenzeer omstreden omdat per definitie alle leden van één paradigma potentieel verwisselbaar zijn.

1.5.4 Structurele omvang

De vierde hier gepresenteerde parameter, de eerste syntagmatische parameter, van Lehmann (2002: 128, [1995]), de structurele omvang van een talig teken, ‘structural scope’ in het Engels, is waarschijnlijk de meest controversiële van Lehmanns parameters. Deze parameter beschrijft de omvang, de grootte van de constructie waartoe een gegeven talig teken bijdraagt (Lehmann 2002: 128, [1995]).

Zoals bijv. in 1.5.3 hanteert Lehmann de idee van het graduele karakter van grammaticalisatie en daarom postuleert hij dat hoe verder de grammaticalisatie van een talig teken is, hoe kleiner de structurele omvang van het bepaalde talige teken.

De mening dat grammaticalisatie gradueel is, wordt door de meeste linguïsten gedeeld (cf. Andersen 2005, 2006, 2008 voor een andere opvatting) maar dat de structurele omvang kleiner zou moeten worden, wordt niet meer zo algemeen geaccepteerd. Het was een van de eerste aspecten van Lehmanns theorie waarop kritiek kwam (bijv. Norde 2010, 2012; Tabor & Traugott 1998; Song 2005; Smith 2011: 371, Roberts & Roussou 2003; Fischer 2008; Trousdale & Norde 2013), omdat er bewijzen werden gepresenteerd dat in sommige gevallen de structurele omvang, in tegendeel tot wat Lehmann (2002: 128, [1995]) stelde vast, juist groter kan worden.

Hoewel Tabor & Traugott (1998) voorbeelden van een grotere structurele omvang van een constructie nadat deze constructie gegrammaticaliseerd werd, leverden, werd deze kritiek bijv. door Fischer (2003: 472) afgewezen. De reden ervoor was het feit dat het volgens Fischer bij de voorbeelden niet om ‘typische’ voorbeelden van grammaticalisatie gaat, d.w.z. voorbeelden die Lehmanns (2002, [1995]) criteria vervullen. Het afwijzen van de punten van kritiek is problematisch omdat hij in feite alle kritiek uitsluit en avanceert Lehmanns (2002, [1995]) zes parameters van een theorie tot een dogma. Bovendien is het verwerpen van niet typische gevallen van grammaticalisatie een onnodige vernauwing van het begrip.

Dat de syntagmatische omgeving van een gegrammaticaliseerd talig teken van belang is, wordt ook door Heine (2002) of door Himmelmann (2004: 31-32) onderstreept die op het feit opmerkelijk maakt dat er altijd rekening met de context van het gegrammaticaliseerde teken gehouden moet worden. Hij (2004: 31) betoont zelfs dat *“[t]he syntactic context determines the outcome [of grammaticalization] at least as much as the grammaticalizing element itself.”* Op deze manier is het bijvoorbeeld voor de grammaticalisatie van bepaalde lidwoorden vanuit deiktische voornaamwoorden, d.i. voornaamwoord > lidwoord, van belang wat voor een element na het toekomstige lidwoord kwam, d.i. voornaamwoord + zelfstandig naamwoord > bepaald lidwoord + zelfstandig naamwoord.

De rol van de context of van de syntactische omgeving wordt in de literatuur ook theoretisch behandeld. Zo onderscheidt Diwald (2002) drie types context in verband met

een talig teken dat gegrammaticaliseerd wordt: niet-typische, kritische en isolerende context. In de eerste fase wordt het talige teken gebruikt in een context die niet typisch voor het gegeven teken is. De tweede stap is dan de kritische context, d.w.z. een situatie die de niet-typische context van het teken versterkt en zo een nieuwe regel creëert. Deze nieuwe context, d.w.z. de nieuwe regels die het talige teken volgt, wordt later geïsoleerd en kan parallel met het niet-gegrammaticaliseerde teken worden gebruikt. Deze drie stappen van het creëren van een gegrammaticaliseerde constructie worden door Hopper (1991) en Hopper & Traugott (2002: 49) op de volgende manier beschreven: $A > A/B > B$. De eerste fase, *A*, symboliseert het nog niet gegrammaticaliseerde talige teken. De tweede fase, *A/B*, staat voor de ambigue situatie wanneer de oude en de nieuwe betekenis of functie van het teken nog niet gestandaardiseerd werd, d.w.z. beide tekens of constructies co-existeren, en in de laatste fase, *B*, refereert aan het stadium wanneer het nieuwe, gegrammaticaliseerde teken werd gefixeerd.

Hierboven werd vermeld dat Lehmann (2002, [1995]) en zijn medestanders (bijv. Fischer 2003) enkele voorbeelden van grammaticalisatie niet geaccepteerd hebben, omdat zij in hun ogen atypische gevallen zijn. Het prototypische verloop van grammaticalisatie zou naar hun mening precies het grammaticalisatie-pad in (2) volgen, d.w.z. een oorspronkelijk lexicaal woord wordt gegrammaticaliseerd, fonetisch kleiner en formeel afhankelijker van andere elementen in zijn syntactische omgeving. Dat is inderdaad zowel in het Nederlands als ook in andere talen het geval bij sommige affixen. Blom & Booij (2003) onderzoeken bijvoorbeeld de ontwikkeling van oorspronkelijk lexicale autonome woorden tot een simpel afhankelijk bestanddeel van deelbare werkwoorden. Zulke gevallen presenteren zoals reeds gezegd de standaardvoorbeelden.

Anderzijds zijn er ook grammaticalisatieprocessen die niet tot een affix leiden. In sommige Afrikaanse talen (bijv. Ewe) werd het werkwoord ‘bé’, d.i. ‘zeggen’, gegrammaticaliseerd als een complementeerder, d.i. onderschikkend voegwoord. Een soortgelijk proces werd ook voor de Germaanse talen, d.w.z. ook in het Nederlands, beschreven (bijv. Hopper & Traugott 2002: 190; Heine & Kuteva 2002: 106) waar uit aanwijzende voornaamwoorden, ‘dat’, ook een onderschikkend voegwoord, ‘dat’, ontstond. In (6) werd dit aan het voorbeeld van Faeröers gedocumenteerd.

(6) a. Eg sigi tadh: hann kemur.

ik zeg dat hij komt

b. Eg sigi at hann kemur.
Ik zeg dat hij komt.

‘Ik zeg, dat hij komt’ (Heine & Kuteva 2002: 190, Nederlandse vertaling MK)

Dit voorbeeld toont dat door grammaticalisatie naast afhankelijke affixen, zoals door Lehmanns (2002, [1995]) grammaticalisatie-opvatting verwacht wordt, ook onafhankelijk talige elementen kunnen ontstaan die zelfs andere elementen, in dit geval de hele bijzin, kunnen regeren. In (6b) is ook de structurele omvang van de constructie bij het gegrammaticaliseerde teken ongetwijfeld groter dan in (6a) waar het nog niet gegrammaticaliseerde talige teken als alleenstaand kan worden beschouwd.

De derde optie, naast vergroting en verkleining van de structurele omvang, is dat de structurele omvang onveranderd blijft in vergelijking met de status voor en na de grammaticalisatie. Daarvoor leveren Hopper & Traugott (2003: 3) voorbeelden met behulp van de ontwikkeling van de Engelse constructie ‘to be going to’ van de lexicale betekenis van een bewegingswerkwoord, d.w.z. ‘I am going to London’, tot de grammaticale status als hulpwerkwoord, d.w.z. ‘I am going to fly to London’. Deze gegrammaticaliseerde constructie ging in de ontwikkeling nog verder en maakte een formele verandering door zodat de oorspronkelijk lexicale betekenis niet met de latere grammaticale betekenis ambiguë is, d.w.z. ‘I’m gonna fly to London’ in tegenstelling tot *‘I’m gonna London’.

Soortgelijke voorbeelden van grammaticalisatie van bewegingswerkwoorden tot hulpwerkwoorden van toekomstige tijd zoals in het Engels zijn in een aantal talen gedocumenteerd. In (7) wordt zo’n ontwikkeling in het Nederlands getoond waar het oorspronkelijk zelfstandige lexicale werkwoord ‘gaan’ tot een afhankelijk grammaticaal hulpwerkwoord werd gegrammaticaliseerd.

- (7) a. Piet gaat naar de bioscoop.
b. Het licht gaat sneller dan het geluid.
c. Ik ga slapen.

d. Bekijk de grijze lucht. Het gaat sneeuwen.¹⁴

De vier stappen in (7a-d) beelden de boven besproken grammaticalisatie van het Nederlandse werkwoord ‘gaan’ uit die op de ontwikkeling in het Engels lijkt. In (7a) wordt *gaan* als een gewoon bewegingswerkwoord gebruikt. Dat is nog ook het geval in (7b) maar in dit geval is de betekenis minder concreet, d.w.z. de integriteit (zie 1.5.1) – of minstens het semantische deel ervan – wordt lager omdat de oorspronkelijke betekenis ‘zich te voet voortbewegen’ werd gegeneraliseerd zodat het werkwoord ook met niet-menselijke en niet-dierlijke onderwerpen mag worden gecombineerd. De derde stap (7c) houdt ook nog de oude betekenis van voortbeweging in, maar hier is de beweging van secundair belang en de nadruk ligt op het tweede werkwoord, d.w.z. het onderwerp beweegt zich te voet om een andere handeling uit te voeren. Ten slotte wordt het hulpwerkwoord nog verder afgezwakt in betrekking tot de lexicale betekenis van beweging en de grammaticale functie van hulpwerkwoord treedt volledig op de voorgrond.

1.5.5 Syntagmatische verbondenheid

De parameter van syntagmatische verbondenheid, in het Engels ‘bondedness’, wordt in Lehmann (2002: 131, [1995]) op volgende manier gedefinieerd: “*the intimacy with which [a language sign] is connected with another sign to which it bears a syntagmatic relation.*” Met behulp van deze parameter kan worden gemeten hoe nauw een gegeven constructie, d.w.z. minstens twee talige tekens, is verbonden. Twee tekens bevinden zich ten opzichte van hun syntagmatische verbondenheid in een continuüm tussen een zuiver naast-elkaarstaan, d.i. juxtapositie, en een complete versmelting, d.i. fusie, van de talige tekens. Het samengroeien van de gegeven tekens wordt ‘coalescentie’ (Lehmann 2002: 131, [1995]), ‘coalescence’ in het Engels, genoemd. De afzonderlijke stappen in het continuüm tussen de twee polen, d.i. juxtapositie en fusie, worden in (8) getoond.

(8) Juxtapositie > cliticisering > agglutinatie > fusie

¹⁴ <http://taaladvies.net/taal/advies/tekst/112/> [20 januari 2014] Cf. de webpagina ook voor voorbeelden van de veralgemening van de gebruiksmogelijkheden van het hulpwerkwoord ‘gaan’ in de gesproken substandaard.

Hoe verder de enkele tekens in richting van fusie zijn gegaan, des te meer wordt de semantische en fonologische zijde, d.w.z. de parameter van integriteit (zie 1.5.1), van deze tekens zwakker. Als een van de meest gebruikte voorbeelden van deze ontwikkeling kan de ontwikkeling van Engelse constructie ‘am going to’ tot ‘‘m gonna’, d.w.z. de cliticisering van het hulpwerkwoord ‘am’ tot ‘‘m’ en de fusie van ‘going’ en ‘to’ gepaard met het fonologische versleten tot de vorm ‘gonna’.

Soortgelijke evoluties werden ook in de geschiedenis van het Nederlands gezocht, gevonden en bestudeerd. In Coussé (2010) werd bijvoorbeeld de ambtelijke Middelnederlandse formule ‘zoals voorzeid is’ beschreven in betrekking tot de graad van fusie van de twee elementen ‘voor’ en de voltooide vormen van de werkwoorden ‘zeggen’, ‘schrijven’, ‘noemen’ en ‘spreken’. Van de vier mogelijke werkwoorden heeft zich ten slotte de variant met de hoogste graad van syntagmatische verbondenheid doorgezet, d.i. ‘schrijven’ en ‘zeggen’.

Hoewel Lehmann (2002, [1995]) en andere linguïsten die grammaticalisatie zien als een proces die voornamelijk en noodzakelijk tot het ontstaan van nieuwe morfologische mogelijkheden in een taal moet leiden (vgl. het morfocentrische grammaticalisatie-traject in 2 en in het bijzonder de hele opvatting samengevat in Lehmann 2002, [1995]), is er een rij gevallen waar met dit proces geen fonologische veranderingen van het gegrammaticaliseerde teken gepaard gaan. Zo is in het Nederlands in sommige contexten het zelfstandige werkwoord ‘zitten’ heranalyseerd, d.w.z. gegrammaticaliseerd voor een nieuw gebruik, zodat het een grammaticale functie kan uitoefenen. Terwijl in (9a) nog de oorspronkelijke lexicale betekenis van het werkwoord ‘zitten’ is behouden, wordt deze betekenis tot zekere mate in (9b) afgezwakt en de constructie betoont echter het progressieve aspect van de uitdrukking, d.i. in (9b) Fellini was aan het lezen toen hem de spreker bespiedde.

- (9) a. Ik zit in een cafeetje.
b. In Rome bespiedde ik Fellini als hij de krant zat te lezen.¹⁵

¹⁵ “Frans Weisz: ‘In Rome bespiedde ik Fellini als hij de krant zat te lezen’”
<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/12330/4-Uur-Nieuwsbreak/article/detail/3561762/2013/12/13/Frans-Weisz-In-Rome-bespiedde-ik-Fellini-als-hij-de-krant-zat-te-lezen.dhtml> [21 januari 2014]

Het voorbeeld in (9) toont het feit dat grammaticalisatie ook zonder versterking van syntagmatische verbondenheid van een syntagma kan verlopen. Anderzijds bewijzen weer andere ontwikkelingen in de taal dat de versmelting van syntagma's betreft ook zonder grammaticalisatie (vgl. bijv. Askedal 2008). Zo waren bijvoorbeeld de Middelnederlandse constructies van het type *van den daghe* de basis voor de hedendaagse lexemen 'vandaag', 'vanmorgen', 'vanochtend', 'vanmiddag' of 'vannacht'.¹⁶ Deze constructies werden slechts niet meer analytisch maar holistisch betracht, d.w.z. zij werden als één geheel in plaats van (in dit geval) drie gescheiden bestanddelen. Hetzelfde gebeurde ook in het Duits waar zich de constructie *'hiu tage' en 'hiu jâru' tot de moderne uitdrukkingen 'heute' en 'heuer' ontwikkelden. Het belangrijke hierbij is dat, hoewel de formele zijde van het teken veranderd is, de betekenis en de functie onveranderd blijven, d.i. in dit geval de denotatie van de actuele dag.

In het Nederlands kan als een goed voorbeeld van een constructie die samengesmolten is, d.i. haar syntagmatische verbondenheid werd groter, het bijwoord of tussenwerpsel 'alstublieft' en 'alsjeblieft' dienen. De oorspronkelijke vraag 'als 't u belieft'¹⁷ werd tot de simpele functie van een beleefdheidsformule gereduceerd en zo werd ook de fonologische zijde gereduceerd tot het hedendaagse 'alstublieft'.

Hoewel de kwaliteit van de syntagmatische relaties binnen een constructie een grote rol kunnen spelen tijdens het verloop van grammaticalisatie, werd getoond dat veranderingen in puncto deze parameter zijn niet toereikend om een instantie van grammaticalisatie te kunnen identificeren. Sommige taalkundigen (bijv. Haspelmath 2004, 2011) hebben de inperking van de syntagmatische relaties zelfs tot het middelpunt van hun theorieën gemaakt in plaats van morfologie (bijv. Lehmann 2002, [1995]). Volgens Haspelmath (2004: 26) is grammaticalisatie "*a diachronic change by which the parts of a constructional schema come to have stronger internal dependencies.*"

1.5.6 Syntagmatische variabiliteit

De laatste parameter waarop Lehmann (2002: 140, [1995]) zijn blik wierp, is de syntagmatische variabiliteit van een talig teken. Deze parameter kan worden gezien als de

¹⁶ 'Het woord 'vandaag (heden)'' <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/vandaag> [21 januari 2014]

¹⁷ 'Het woord 'alstublieft (tussenwerpsel)'' <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/alstublieft> [21 januari 2014]

syntagmatische pendant van de paradigmatische variabiliteit van een talig teken. Lehmann (2002: 140, [1995]) definieert deze parameter op de volgende manier: “*the ease with which [a language sign] can be shifted around in its context.*”

Zoals al in paragraaf 1.5.3 vermeld werd en zoals bijv. Norde (2012) en von Mengden (2008) hebben bediscussieerd, betreft de parameter van variabiliteit (zowel paradigmatisch als ook syntagmatische) de hele categorie van tekens en niet alleen een enkel talig teken. Grammaticalisatie kan worden beschouwd als een verschuiving van een lid van een open categorie naar een gesloten categorie, d.w.z. bijv. de ontwikkeling van een zelfstandig naamwoord tot een prepositie. Een zelfstandig naamwoord heeft bijgevolg altijd bredere mogelijkheden in een constructie of in een zin dan een prepositie. Zo gelden voor de Nederlandse voorzetsels zoals ‘middels’, ‘wegens’, ‘krachtens’ of voorzetsels van het type ‘in plaats van’ of ‘aan de hand van’ automatisch andere regels in vergelijking met de zelfstandige naamwoorden die de basis voor hun grammaticalisatie waren.

Desalniettemin wordt deze parameter, natuurlijk zonder de moderne terminologie, besproken zelf in het eerste artikel over grammaticalisatie, d.i. Meillet (1912: 147). Er werd op de belangrijkheid van de gefixeerde woordvolgorde voor de identificatie van onderwerp en voorwerp opmerkzaam gemaakt (zie 1.2). Met de ontwikkelingen van de woordvolgorde in het Latijn en in de moderne Romaanse talen heeft zich ook bijv. Lehmann (1992, 2002: 141, [1995]) bezig gehouden. Voor een gedetailleerde discussie van woordvolgordevariatie bij werkwoorden in het Nederlands zie bijv. Coussé (2008).

1.5.7 Samenvatting

In de zes bovenstaande secties werden de parameters van Lehmann (2002, [1995]) bediscussieerd en kritisch onder de loep genomen. Aangetoond werd dat hoewel zij inderdaad bij de beschrijving van grammaticalisatieprocessen behulpzaam kunnen zijn, zij lang niet alle aspecten van deze ontwikkelingen reflecteren. Sommige parameters, d.i. paradigmatische (zie 1.5.3) en syntagmatische variabiliteit (zie 1.5.6), lijken relatief overbodig te zijn omdat zij niet de veranderingen van een talig teken beschrijven zonder de veranderingen van de hele categorie van talige tekens karakteriseert. Zij beschrijven de eigenschappen van een ‘feature’ en niet van de ‘values’ (zie 1.5.2, vgl. Corbett 2006).

De vier overige parameters zijn ook niet helemaal onproblematisch, zoals direct de eerste parameter, d.i. de integriteit van een talig teken, die in zich de semantische en de

fonologische kwaliteit van een gegeven teken combineert. Hoewel veranderingen van deze twee zijden van het teken vaak samen gaan, is dat niet altijd het geval zoals in 1.5.1 werd getoond. Daarom zou het beter zijn, deze twee eigenschappen onafhankelijk van elkaar te beschrijven.

De tweede paradigmatische parameter van Lehmann ([1982] 1995, 2002) lijkt het meest belangrijkste van de zes parameters te zijn, vooral vanwege het feit dat het waarschijnlijk de enige parameter is die bij grammaticalisatie altijd vervuld wordt. Als een talig teken het lexicon verlaat en, nadat het gegrammaticaliseerd wordt, de grammatica van een taal betreedt, hoort het teken automatisch bij een paradigma. Daarbij zijn er twee mogelijkheden voor het teken: hetzij een lid, d.i. ‘value’, van een reeds voorhanden zijnde categorie, d.i. ‘feature’, van de taal wordt, of een helemaal nieuwe categorie, d.i. ‘feature’, sticht. Er zijn ook taalwetenschappers (bijv. Diewald & Smirnova 2010) die paradigmaticiteit als de hoofdeigenschap van de grammatica van een taal beschouwen.

De eerste syntagmatische parameter, d.i. de structurele omvang van een constructie, werd waarschijnlijk als de eerste parameter in de literatuur (bijv. Tabor & Traugott 1998; Roberts & Roussou 2003; Fischer 2008; Trousdale & Norde 2013) gekritiseerd als te eenzijdig omdat de structurele omvang in tegenstelling tot Lehmanns theorie evenzogoed ook groter kan worden tijdens grammaticalisatie (zie 1.5.4) zoals ook aan de hand van enkele voorbeelden werd bewezen.

De tweede syntagmatische parameter, d.i. syntagmatische verbondenheid, werd als een van de belangrijkste parameters behandeld (zie 1.5.5). Dat deze parameter voor de theorie van grammaticalisatie van belang is, wordt onder anderen aangetoond door het feit dat sommige linguïsten (bijv. Haspelmath 2004) hun opvattingen van grammaticalisatie hoofdzakelijk op dit begrip bouwen. Hoewel syntagmatische relaties tussen de afzonderlijke constituenten van een constructie mettertijd nauwer kunnen worden, verloopt deze ontwikkeling niet altijd hand in hand met verandering van de functie van de gegeven constructie, d.w.z. veranderingen van syntagmatische verbondenheid zijn nog geen bewijs van grammaticalisatie.

De bovenstaande evaluatie van Lehmanns parameters is een kortere versie van Konvička (2013) waar zij gedetailleerder besproken werden. Het is zo een van de weinige teksten (bijv. Haspelmath 1989; Norde 2012) die zich met een systematische analyse van Lehmann ([1982] 1995, 2002) bezig hielden en waarschijnlijk de enige tekst over dit

onderwerp in het Nederlands. Behalve het boven genoemde artikel van Haspelmath (1989) was de uiteenzetting met Lehmanns parameters in de literatuur kritisch en zoals getoond werd, zijn de parameters niet helemaal geschikt om het verloop van grammaticalisatie te analyseren.

Een alternatief voor de beschrijving van de ontwikkelingen van nieuw grammaticaal materiaal biedt de grammaticalisatie-aanpak van Andersen (2005, 2006, 2008). Hij (2006: 232-233) presenteert vier potentiële gebieden van het taalsysteem die door grammaticalisatie veranderd kunnen worden (10): functionele veranderingen ‘changes in content’, syntactische veranderingen ‘changes in content syntax’, morfosyntactische veranderingen ‘changes in morphosyntax’ en formele veranderingen ‘changes in expression’.

- (10) i. Formele veranderingen
 - a. grammatie
 - b. regrammatie
 - c. degrammatie

- ii. Syntactische veranderingen
 - a. verhoging
 - b. verlaging

- iii. Morfosyntactische veranderingen
 - a. emancipatie
 - b. integratie

- iv. Formele veranderingen
 - a. reductie
 - b. elaboratie

De punten (10ii-iv) behandelen in principe hetzelfde als Lehmanns parameters van structurele omvang (10ii), syntagmatische verbondenheid (10iii) en gedeeltelijk integriteit (10iv), d.w.z. de fonologische helft ervan.

De formele veranderingen (10iv) leiden of tot vergroting van de formele realisatie van een gegeven teken, of tot fonologische verkleining. De reductie van een uitdrukking komt in het Nederlands relatief vaak voor, bijvoorbeeld bij persoonlijke voornaamwoorden zoals ‘het > ‘t’, ‘ik > ‘k’, ‘hij > ie’ enzovoorts. Elaboratie van talige tekens zonder het ontstaan van nieuwe functies komt relatief zelden voor, bijv. het persoonlijke voornaamwoord voor de eerste persoon singularis ‘ik > ikke’, zie Hoeksma (2000), elaboratie door het toevoegen van affixen is daarentegen gebruikelijk: ‘het huis > het huisje’.

Morfosyntactische veranderingen (10iii) hebben ook twee mogelijke richtingen: ten eerste emancipatie en ten tweede integratie. Het gaat hier om beweging op een scala zoals in (2), d.w.z. affix > cliticum, cliticum > woord, samenstelling > frase bij emancipatie en frase > woord, woord > cliticum, cliticum > affix bij integratie. Voorbeelden van integratie zijn weer vaker dan voorbeelden van emancipatie (zie verder in 1.6.1 de discussie over degrammaticalisatie). De ontwikkeling van het onafhankelijke lexicale woord met de betekenis ‘lijk’ tot het afhankelijke affix ‘-lijk’ is een voorbeeld van integratie, waarbij de ontwikkeling van het affix ‘-isme’ tot het zelfstandig naamwoord ‘isme’ een voorbeeld van de tegenovergestelde ontwikkeling is, d.i. emancipatie (zie bijv. Haspelmath 2004; Lehmann 2004; Norde 2010).

Andersens (2006) syntactische veranderingen corresponderen ongeveer met Lehmanns parameter van structurele omvang. Andersen werkt met twee potentiële mogelijkheden van een talig teken in een constructie: hetzij een syntactische ‘upgrade’, d.w.z. verhoging van een dependens tot het syntactische hoofd, of een syntactische ‘downgrade’, d.w.z. verlaging van het hoofd tot een dependens.

Ten slotte poneert Andersen (2006: 232) drie mogelijke ontwikkelingen op het gebied van grammaticale functies van talige tekens: grammatie ‘grammation’, regrammatie ‘regrammation’ en degrammatie ‘degrammation’. Door grammatie krijgt een talig teken een grammaticale functie, door regrammatie krijgt een talig teken dat reeds een functie bezit een nieuwe functie en door degrammatie verliest een talig teken de bestaande grammaticale functie. Op basis van de drie bovengenoemde veranderingen liggen respectievelijk de processen van grammaticalisatie, regrammaticalisatie en degrammaticalisatie, die met grammatie, regrammatie en degrammatie identiek kunnen zijn, maar zij kunnen ook nog met de andere ontwikkelingen in (10ii), (10iii) of (10iv)

gepaard gaan. Deze opvatting van grammaticalisatie is in tegenstelling tot de oudere opvatting gebaseerd op de bovengenoemde (zie grafiek 2) morfologie-centrische grammaticalisatie-paden en wordt in deze scriptie hierna gehanteerd.

1.6 De actuele discussie

In de voorafgaande secties werd het thema grammaticalisatie hoofdzakelijk uit het historisch perspectief behandeld en deze strategie maakt het nu mogelijk om de actuele linguïstische discussie te kunnen bespreken. De theorie van grammaticalisatie, zoals ze gepresenteerd werd, was altijd een organisch zich ontwikkelende opsomming van verschillende theoretische zienswijzen over taalveranderingen.

Een van de punten in dit debat was de vraag of grammaticalisatie een autonome taalwetenschappelijke theorie is of alleen een overkoepelend begrip voor een aantal samenhangende taalfenomenen. De opvatting van grammaticalisatie als een aparte ontwikkeling in het taalsysteem die ook een eigen theoretische apparaat nodig heeft, werd al bij Meillet (1912) geformuleerd. In de moderne discussie werd desondanks verschillende keren ernaar verwezen (bijv. Newmeyer 2001; Campbell 2001; Campbell & Janda 2001; Joseph 2001, 2004, 2011) dat de term grammaticalisatie alleen als een paraplu voor een aantal reeds beschreven veranderingen, d.i. fonologische, syntactische, morfologische en semantische ontwikkelingen, gebruikt wordt. Anderen (Diewald 2010; Andersen 2006) maken erop attent dat de grammaticalisatie-theorie inderdaad eigen ideeën heeft geïntroduceerd: het feit dat lexicale eenheden grammaticale functies kunnen uitoefenen en dat in het taalsysteem twee polen van een continuüm te identificeren zijn, d.w.z. grammatica en lexicon. Niettegenstaande de kritiek wordt grammaticalisatie door de meeste taalwetenschappers als een zelfstandig proces gezien dat het ontstaan van nieuwe functionele mogelijkheden in de grammatica van een taal beschrijft.

Een andere twistappel in de discussie was het probleem of grammaticalisatie uitsluitend in één richting gaat, d.i. richting grammatica, of niet, d.w.z. of uit grammaticale elementen ook nieuwe lexicale eenheden kunnen ontstaan. De ene partij (bijv. Haspelmath 1999, 2004; Hopper & Traugott 1993, 2003) stelt dat grammaticalisatie alleen als term voor de ontwikkeling van lexicale tot grammaticale elementen gehanteerd mag worden. Daarbij gaan zij van principiële standpunten uit, d.w.z. dat grammaticalisatie überhaupt niet onomkeerbaar is. Steiner (2010) noemt deze groep ‘de irreversibilisten.’ Anderzijds

gebruikten zij ook nominalistische argumenten die op een strikte uitleg van de definitie gebaseerd zijn, d.w.z. grammaticalisatie is per definitie onomkeerbaar en alles wat in binnen het taalsysteem in de andere richting gaat, kan daarom logisch geen grammaticalisatie zijn. Deze opvatting werd als te formalistisch bekritiseerd (bijv. Newmeyer 1998; Lass 2000; Janda 2001¹⁸; Joseph 2011) omdat deze zienswijze een deel van de talige veranderingen niet bevat, zodat de definitie een illusoire absolute geldigheid kan bewaren. De andere groep (bijv. Traugott 2001; Norde 2009, 2010; Nuyts 2013; Börjars 2003; Perridon 2013), naar Steiner (2010) ‘de degrammaticalisatieonisten,’ zegt dat de ontwikkeling in de andere richting, d.w.z. van grammatica tot lexicon bestaat en dat deze processen wel onder grammaticalisatie zouden moeten worden gesubsumeerd. Daarbij wordt elke beweging op de grammaticalisatie-pad of grammaticalisatie-traject in (2) als een geval van degrammaticalisatie¹⁹ gezien. De discussie over het karakter van grammaticalisatie en het debat over het bestaan van degrammaticalisatie zijn ondertussen al niet meer actueel omdat ook de meest actieve critici (Haspelmath 1999, 2004) deze ontwikkelingen aannemen.

Nog een ander strijdpunt in de literatuur was de vraag naar de motivatie van grammaticalisatieprocessen. Er waren en deels nog zijn alweer twee partijen: de ene (bijv. Heine & Reh 1984; Haspelmath 1998; Fischer 1998, 2011; Kiparsky 2012) zegt dat grammaticalisatie een analoge verandering is waarbij de andere (bijv. Meillet 1912; Hopper & Traugott 2003; Andersen 2005, 2006, 2008) grammaticalisatie ziet als een op heranalyse gebaseerd proces. In dit debat wordt gedeeltelijk weer de principiële kwestie besproken of grammaticalisatie een zelfstandig proces is of alleen een secundair verschijnsel. De verdedigers van de analogie-opvatting ondersteunen minstens impliciet het idee dat grammaticalisatie niets nieuws in de taal kan produceren omdat er altijd een voorbeeld nodig is, waarop de analogie gebouwd kan worden. Anderzijds de opvatting van grammaticalisatie als een type van heranalyse (bijv. Andersen 2006) beklemtoont de unieke eigenschap van grammaticalisatie innovatieve structuren in een taal te laten

¹⁸ Janda (2001) vergelijkt deze kijk op grammaticalisatie met ‘naar het noorden lopen.’ Deze activiteit is ook unidirectioneel en alle afwijkingen van de noordwaartse richting natuurlijk niet meer een geval van ‘naar het noorden lopen.’ Dat betekent aan de andere kant niet dat er geen andere richting mogelijk is.

¹⁹ In de literatuur zijn er ook andere termen voor deze ontwikkeling in gebruik. Haspelmath (2004) hanteert bijvoorbeeld ‘antigrammaticalisatie’ en sommige gebruiken ook de term ‘lexicisatie’ als de tegenontwikkeling van grammaticalisatie.

ontstaan. In deze scriptie wordt grammaticalisatie in overeenstemming met Meillet (1912), d.i. als een innoverend proces begrepen dat in zekere mate in tegenstelling tot analoge processen staat, vgl. ‘innovation analogique’ in 1.2, begrepen. Naar deze opvatting is grammaticalisatie de enige kracht die het grammaticale systeem kan veranderen. Meillet (1912: 133) beschrijft grammaticalisatie op deze manier:

[L]a «grammaticalisation» de certain mots crée des formes neuves, introduit des catégories qui n’avaient pas d’expression linguistique, transforme l’ensemble du système.

In de laatste twee decennia werd het thema van grammaticalisatie in verband met een aantal verschillende taalwetenschappelijke gebieden behandeld: semantiek en pragmatiek (bijv. Traugott 1980, 1988; Traugott & König 1991; Diewald 2011; Wischer 2000), discourse (bijv. Givón 1979; Hopper 1987; Himmelmann 1992; Weber 1997; Bybee & Hopper 2001), zelfs enkele formele grammaticamodellen (bijv. Roberts & Roussou 1999; van Gelderen 2004, 2008; Batllori, Hernanz, Picallo & Roca 2005), constructiegrammatica (bijv. Nørgård-Sørensen, Heltoft & Schløsler 2011; Trousdale & Norde 2013; Booij & Hüning 2013), cognitieve grammatica (bijv. Langacker 2011), artikels over nieuwe categorieën in verschillende talen (bijv. Eriksson 1995; Laury 1997; Sexton 2011; Coussé 2013; Perridon 2013; Rawoens 2013), typologie (bijv. Carlier, De Mulder & Lamiroy 2012) enzovoorts. Deze opsomming van verschillende thematische richtingen van grammaticalisatie-studies is helemaal niet compleet en dient alleen als een voorbeeld van de brede scala van gebieden die grammaticalisatie beïnvloedde.

Om alleen een deel van de rij van publicaties over grammaticalisatie te tonen, worden nu de belangrijkste opgesomd: Heine, Claudi & Hünnemeyer (1991), Traugott & Heine (1991a, 1991b), Hopper & Traugott (1993, 2003), Lessau (1994), Diewald (1997), Ramat & Hopper (1998), Wischer & Diewald (2002), Heine & Kuteva (2002), Lehmann ([1982] 1995, 2002), Fischer, Norde & Perridon (2004), López-Couso & Seoane (2008), Szczepaniak (2009, 2011) of Narrog & Heine (2011b).

Goede en overzichtelijke samenvattingen van de recente ontwikkelingen op het gebied van grammaticalisatie bieden ook bijv. Hopper & Traugott (2003: 30-38), Narrog & Heine (2011b) of Norde, Beijering & Lenz (2013).

1.6.1 Primaire en secondaire grammaticalisatie

Grammaticalisatie werd tot nu toe in deze scriptie als een proces beschreven dat lexicaal tekens in een taal in grammaticale verandert en aan reeds grammaticale tekens nieuwe grammaticale functies toeschrijft. Dit beeld van een homogene ontwikkeling wordt echter door sommige taalwetenschappers (bijv. Traugott 2002; Norde 2012; Konvička 2013) in twee sub-processen gedeeld. Zo'n gedetailleerdere indeling van grammaticalisatie is tot een zekere mate arbitrair en hoeft niet per se gemaakt worden, aan de andere kant worden deze twee helften van grammaticalisatie door sommige definities (zie 1.1-1.5) minstens geïmpliceerd. Daarom zal nu de blik op het verschil tussen de primaire en secundaire grammaticalisatie geworpen.

De term primaire grammaticalisatie werd voor de eerste keer door Traugott (2002) gebruikt ongeveer in de betekenis van de oorspronkelijke definitie van grammaticalisatie van Meillet (1912) (zie 1.2) en van de eerste helft van Kuryłowicz's (1965) definitie (zie 1.3). Traugott (2002: 27) zelf definieert primaire grammaticalisatie als *“the development in specific morphosyntactic contexts of constructions and lexical categories into functional categories.”*

Volgens deze definitie is primaire grammaticalisatie een functionele verandering van een lexicaal talig teken tot een grammaticaal teken met een grammaticale functie, d.w.z. een lid van een lexicaal, open categorie wordt tot een lid van een grammaticale, gesloten categorie. Daarin onderscheidt zich de primaire grammaticalisatie van de secundaire grammaticalisatie, omdat tijdens secundaire grammaticalisatie een lid van een grammaticale, gesloten categorie een lid van een andere grammaticale, gesloten categorie.

Traugott (2002: 27) ziet secundaire grammaticalisatie als een proces dat meer met de vorm dan met de functie van het gegeven teken te maken heeft. Zij gaat hierbij uit van de opvatting van grammaticalisatie die door de meerderheid van taalwetenschappers verdedigd wordt en die ook door het traditionele grammaticalisatie-pad (2) gerepresenteerd wordt. Deze ontwikkeling wordt door Lehmann (2002, [1995]) met behulp van zijn parameters als de ontwikkeling van nieuwe morfologische mogelijkheden in een taal gegeven. Secundaire grammaticalisatie kan zo ook als een voortzetting van primaire grammaticalisatie beschouwd worden, maar belangrijk is ook om te zien dat secundaire grammaticalisatie tegelijkertijd een zelfstandig proces is dat niet noodzakelijk uitsluitend

door primaire grammaticalisatie ontstane structuren betreft. Dat dit nodig is, stelde bijvoorbeeld Givón (1991) in zijn artikel, waartegen sommige linguïsten (Traugott 2001) zich verweerden, omdat zij zulke opvatting van secundaire grammaticalisatie voor te sterk hielden.

Op een grammaticalisatie-pad zou het verschil tussen primaire en secundaire grammaticalisatie zoals in (11) geïllustreerd worden. Daarbij zullen hoewel ook de kritiekpunten in verband met zulke opvatting van grammaticalisatie gebaseerd op grammaticalisatie-paden die hier geuit worden. In deze hier gekritiseerde opvatting, die waarschijnlijk in het artikel van Kuryłowicz (1965) voor de eerste keer is verschenen (zie 1.3), d.w.z. de notie van een talig teken dat ‘meer grammaticaal wordt, stemt de morfologisatie van oorspronkelijk autonome woorden met secundaire grammaticalisatie overeen.

- (11) Lexicaal teken > grammaticaal woord > cliticum > affix
Primaire grammaticalisatie > secundaire grammaticalisatie

Als in plaats van de pad-gebaseerde opvatting van grammaticalisatie de functionele opvatting (Andersen 2006) gehanteerd wordt, is de opdeling in primaire en secundaire grammaticalisatie weliswaar altijd waarschijnlijk, wordt echter niet formeel, d.w.z. niet volgens de positie van een gegeven talig teken op een pad zoals (2) of (11) bepaald, maar volgens het toebehoren tot de lexicale of tot grammaticale sfeer van het taalsysteem.

Op deze manier kan gezegd worden dat onder het begrip ‘primaire grammaticalisatie’ alle grammaticalisatieprocessen gesubsumeerd kunnen worden die het proces van grammatie (10ia) bevatten. Tijdens zulke processen zoals boven vermeld werd, ontwikkelen lexicale tekens grammaticale functies en een lid van een open categorie tot een lid van een gesloten categorie wordt.

In het geval van de secundaire grammaticalisatie, worden alle processen die regrammatie (10ib) bevatten, als voorbeelden van secundaire grammaticalisatie geïdentificeerd, omdat aan een talig teken met een grammaticale functie een nieuwe grammaticale functie toegewezen wordt. Deze ontwikkelingen worden in de literatuur (Joseph 2004, 2006) soms ook als ‘lateral shifts’, d.i. laterale verschuivingen, aangeduid –

dit begrip focuseert op het feit dat zulke bewegingen niet per se tot een mediale verschuiving, d.i. een verschuiving naar rechts op een grammaticalisatie-pad, leiden.

De term ‘secondaire grammaticalisatie’ werd niet, zoals meestal in de literatuur (bijv. Noël 2007; Smith 2011; Norde 2012; Trousdale & Norde 2013) geconstateerd wordt, door Traugott (2002, 2004) voor de eerste keer gebruikt maar echter door Givón (1991: 305).

Bij het bespreken van grammaticalisatie en van primaire en secondaire grammaticalisatie in het bijzonder is het noodzakelijk te beseffen dat de processen een beetje simplistisch voorgesteld als een grammaticalisatie-pad zijn helemaal niet deterministisch. Het feit dat een talig teken een product van primaire grammaticalisatie is, betekent niet automatisch dat dit teken ook nog secondaire grammaticalisatie doormaakt. In de omgekeerde richting geldt dit principe ook, d.w.z. niet alle grammaticale structuren in een taal waren oorspronkelijk lexicaal materiaal. Zo is bijvoorbeeld niet waar dat alle affixen noodzakelijk autonome lexicale woorden ooit waren (zie Hoenigswald 1991; Lass 2000 of Haspelmath 1999). In hun boek over grammaticalisatie schrijven Hopper & Traugott (1993: 95) in betrekking tot dit thema:

There is nothing deterministic about grammaticalization and unidirectionality. Changes do not have to occur. They do not have to go to completion, in other words, they do not have to move all the way along a cline. A particular grammaticalization process may be, and often is, arrested before it is fully ‘implemented’[.]

Afsluitend laat zich tot het thema primaire en secondaire grammaticalisatie zoals deze begrippen door Traugott (2002) gedefinieerd werden constateren, in overeenstemming met de bovenstaande citatie uit Hopper & Traugott (1993), dat omdat taalveranderingen niet deterministisch zijn, is de term secondaire grammaticalisatie (Traugott 2002: 27) minstens discutabel. Het beschrijft alleen mogelijke, meestal, formele veranderingen van een al gegrammaticaliseerd talig teken. In de opvatting van Traugott (2002) of andere linguïsten (Norde 2010) is secondaire grammaticalisatie alleen een variante van primaire grammaticalisatie, d.i. in principe grammatie volgens Anderen (2006), met een ander uitgangspunt, d.w.z. een lexicaal teken bij primaire grammaticalisatie en een grammaticaal teken bij secondaire. Daarom zal het misschien niet

verkeerd zijn om grammaticalisatie tot primaire grammaticalisatie te beperken en tegelijkertijd zeggen dat dit type verandering zowel lexicale eenheden als ook grammaticale door heranalyse een nieuwe functie kan toewezen. Zo werd in wezen ook in Konvička (2013) geargumenteed zodat grammaticalisatie als een semantisch-functionele verandering alleen potentieel door formele, meest reducerende, processen gevolgd beschouwd wordt.

Zo moet in secundaire grammaticalisatie niet als een beweging van grammaticaal woord tot affix zoals in (11) worden begrepen maar als grammaticalisatie nummer twee, d.w.z. grammaticalisatie van reeds gegrammaticaliseerde elementen. Naar de logica van de benoeming ‘secundaire grammaticalisatie’ is het dan ook mogelijk om over ‘tertiaire grammaticalisatie’ of zelfs van vierde, vijfde of zesde grammaticalisatie enzovoorts. Elke keer dat een talig teken gegrammaticaliseerd wordt, wordt het teken een nieuwe functie in de taal toegewezen. Daarbij verandert zich ook noodzakelijk de semantiek van zo’n talig teken – daarom wordt in de onderhavige scriptie grammaticalisatie als een semantisch-functionele verandering van een talig teken begrepen.

1.6.2 Actuele werken over grammaticalisatie in het Nederlands

Met behulp van de historische achtergrond van de grammaticalisatie-studies en van de actueel gediscussieerde thema’s, wordt nu op enkele actuele werken over grammaticalisatie met betrekking tot het Nederlands ingegaan. Daarbij wordt zowel aan kleinere artikels en empirische studies, als ook op door voorbeelden uit door voorbeelden uit het Nederlands ondersteunde theoretische teksten aandacht besteed.

De eerste besproken studie is die van Rutten (2012) die zich met een van de kwesties bezighoudt die in (1.6.1) werd geïntroduceerd, namelijk met de vraag van degrammaticalisatie. In zijn artikel, neemt Rutten het Nederlandse bijwoord ‘dan’ onder de loep en probeert de ontwikkeling (vgl. grafiek 2 in Rutten 2012: 311) tijdens de Middelnederlandse fase van een temporeel bijwoord (12a) tot een adversatieve coördinator (12b), d.w.z. in de betekenis van de moderne ‘maar’. De tweede functie werd volgens Rutten (2012: 301) tot de 19de eeuw gebruikelijk toen deze functie langzaam verdwijnt. Desalniettemin kan de adversatieve functie altijd nog in het hedendaagse Nederlands in de vaste verbinding ‘maar dan’ (12c) worden gevonden.

(12) a. eerst ik en dan jij²⁰

b. ik lag my te bed, dan de slaap is my geheel ontweken

(Rutten 2012: 302)

c. Dan zijn katten mij toch liever. Die doen tenminste nooit wat je zegt.

Maar dan: hoe kies je het juiste exemplaar? (Rutten 2012: 303)

Volgens Rutten (2012) is de ontwikkeling van (12a) over (12b) tot (12c) een geval van degrammaticalisatie, d.w.z. verliezen van een vroeger ontwikkelde grammaticale functie. Rutten (2012: 303-306) vergelijkt ook de situatie in het Nederlands met de situatie in het Engels en in het Duits en stelt vast dat wat de functies van ‘dan’ betreft, het Nederlands meer lijkt op het Engels dan op het Duits. Hij (2012: 306) bewijst het aan de hand van het voorbeeld van de causatieve functie van ‘dan’ die in het Duits (13a) gewoonlijk is maar in het Nederlands alleen zeer zelden gebruikt werd (13b) en in het Engels helemaal niet.

(13) a. Ich muss schon gehen, denn es ist zu spät.

b. Tevooren zeide ik ... Nu zeg ik: het is eene stommigheid, dan diewelke dezelve geschreeven hebben, wisten er zoveel van als wij

(Rutten 2012: 306)

In betrekking tot degrammaticalisatie schrijft Rutten (2012: 318) dat het in het geval van ‘dan’ om een speciaal geval van degrammaticalisatie handelt omdat in tegenstelling tot Norde (2009) en haar opvatting van het proces geen semantische verrijking plaatsvindt. Aan de ander kant, als dit geval uit de perspectieve van Andersen (2006, zie ook 10) behandeld wordt, kan het ondubbelzinnig als een geval van degrammatie (10ic) of regrammatie (10ib) worden gecategoriseerd.

Een soortgelijke bijdrage tot de discussie over degrammaticalisatie heeft ook Nuyts (2011, 2013) geleverd, die zich met de potentiële degrammaticalisatie van de Nederlandse modale hulpwerkwoorden ‘kunnen’, ‘mogen’ en ‘moeten’ bezighield. Hij argumenteert dat niet alleen de drie bovenstaande hulpwerkwoorden maar in principe alle Nederlandse

²⁰ ‘Het woord ‘dan’ <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=dan&lang=nn#.UuJIBBCIXIU> [24 januari 2014]

hulpwerkwoorden steeds vaker ook zonder een zelfstandig werkwoord kunnen verschijnen. Dit fenomeen komt in het Duits volgens Nuyts (2011) niet zo vaak voor en in het Engels nog minder. Daarbij zal geen sprake zijn van constructies met een hulpwerkwoord en een ontbrekend werkwoord dat uit de context gecompenseerd kan worden, zoals in (14). In (14a), hoewel het zelfstandig werkwoord nog niet voor de uiting voorkwam, is relatief duidelijk dat het werkwoord ‘gaan’ ontbreekt. Dit verschijnsel wordt ook in Haeseryn et al. (1997b: 1004ff) besproken.

- (14) a. een dan **mag** ie misschien naar huis? (Nuyts 2013: 126)
b. ja er **moet** ook nog een cadeautje bij tuurlijk (Nuyts 2013: 126)

Nuyts (2011, 2013) hield zich met situaties zoals in (15) bezig waar geen zelfstandig werkwoord ontbreekt en waar het gewoonlijk als hulpwerkwoord beschouwde werkwoord de status van een zelfstandig werkwoord heeft, d.w.z. een ontwikkeling van een gesloten categorie van hulpwerkwoorden tot de open categorie van zelfstandige werkwoorden.

- (15) a. En ik zei, dat gaat me niet aan, maar wat u doet **kan** helemaal niet, een klooster bouwen op het grootste joodse kerkhof ter wereld. (Nuyts 2013: 127)
b. Het had veel sneller naar Bart Goor **gemoeten**. (Nuyts 2013: 127)

Daarbij in (15a) is het theoretisch nog mogelijk een werkwoord na het werkwoord ‘kan’ toe te voegen – ofwel met betekenisverschuiving – is deze optie in (15b) aan de andere kant helemaal uitgesloten. De ontwikkeling waardoor hulpwerkwoorden in contexten kunnen optreden, die vroeger alleen voor zelfstandige werkwoorden gereserveerd waren, lijkt in het kader van de West-Germaanse talen opmerkelijk te zijn.

Het andere artikel (De Clerck & Coleman 2013) dat hier bediscussieerd wordt, heeft het over de situatie van het woord ‘massa’ en de pluralisvorm ‘massa’s’ in Vlaamse dialecten van het Nederlands. Daarbij gaat het hier om het fenomeen ‘layering’, d.w.z. een synchrone staat van verschillende functies die door diachrone grammaticalisatie-ontwikkelingen zijn ontstaan. Op deze manier kunnen volgens De Clerck & Coleman

(2013: 147) drie functies geïdentificeerd worden: puur lexicale functie (16), kwantificerende functie (17) en intensiverende functie (18).

- (16) Krullend haar kan gaan kroezen: beetje bij beetje kunnen mooie krullen veranderen in een ‘pluizende’ massa. (Clerck & Coleman 2013: 147)
- (17) Ik heb nog een massa argumenten, maar die zal ik voor het debat houden. (Clerck & Coleman 2013: 147)
- (18) Ik had niet echt veel zin en massa’s weinig tijd. (Clerck & Coleman 2013: 148)

Zoals al boven vermeld werd, concentreert zich het artikel op voorbeelden uit België, maar houdt zich nader niet met de sociolinguïstische aspecten van deze ontwikkeling bezig. De oorspronkelijke, d.i. de lexicale, functie van het woord ‘massa’ en ‘massa’s’ is het aanduiden van een hoeveelheid, zoals in (16) getoond werd, waarbij intensiverend het woord alleen in pluralis, zie (18), functioneert.

Een soortgelijke ontwikkeling is ook te zien in andere talen, bijvoorbeeld in het Engels waar uitdrukkingen zoals ‘bunch’, ‘heap’ of ‘loads’ niet meer alleen de oorspronkelijke lexicale betekenis (19) hebben maar ook de intensiverende functie (21) uitoefenen. In het Nederlands werden ook andere ontwikkelingen zoals die van ‘massa’ gedocumenteerd: Clerck & Coleman (2013: 149) spreekt in dit verband over uitdrukkingen zoals ‘een beetje’, ‘een (hele)boel’, ‘een paar’, ‘een hoop’ of ‘een aantal’.

- (19) The trucks waited at the warehouse to pick up their loads.
- (20) There’s loads to do today.
- (21) I was *loads* hungry and talkative when I was sick. (Clerck & Coleman 2013: 157)

Volgens de resultaten van Clerck & Coleman (2013: 159) is de constructie in het Nederlands, d.i. (18), vergeleken met de situatie van soortgelijke uitdrukkingen in het Engels veel frequenter en meer gebruikt.

De drie boven besproken artikels dienen als voorbeelden van de actuele thema’s die in de literatuur over grammaticalisatie in verbinding met het Nederlands te vinden zijn.

Nog gedetailleerder wordt het fenomeen van grammaticalisatie in het Nederlands in de volgende paragraaf onder de loep genomen.

2 Grammaticalisatie in het Nederlands

In de voorafgaande secties werd de term ‘grammaticalisatie’ zowel in zijn historische ontwikkeling als ook de actuele opvattingen ervan gepresenteerd. De historische achtergrond en de veranderingen van de meningen over het niet-stabiele karakter van de grammatica en van de taal zelf wordt meestal als de diachrone beschouwing van de taal aangeduid, waartegenover het synchrone principe van de taal gesteld wordt. Deze dichotomie wordt in de literatuur meestal toegeschreven aan Ferdinand de Saussure en zijn *Cours de la linguistique générale*, waar hij deze twee beschrijvingsmogelijkheden voorstelde.

Tenslotte met de herontdekking van grammaticalisatie (zie 1.4) werd duidelijk dat er is niets stabiels in de taal en dat zelfs grammatica en de grammaticale regels van een taal steeds veranderd worden. Dat was in die tijd een radicale innovatie in vergelijking met de opinies van de generativisten die een strikt synchrone kijk op de taal verdedigden, d.w.z. zij probeerden een bepaald moment te modeleren en te verklaren. Oorspronkelijk waren zij ook niet geïnteresseerd in veranderingen in de talen, d.i. in de diachrone processen, omdat de opinie overhand kreeg, dat de taal uitsluitend tijdens taalverwerving plaatsvindt (bijv. Lightfoot 1979), d.w.z. alleen bij het overgeven van de taal van een generatie aan een andere. Deze opinie werd in de loop van de tijd verworpen. Langzaam treedt dan de opinie naar voren, die ook in deze scriptie gepresenteerd wordt, namelijk dat het taalsysteem tussen de sprekers altijd opnieuw onderhandeld moet worden.

Waarschijnlijk de radicaalste versie van deze opvatting werd door Hopper (1987) door zijn *emergent grammar* vertegenwoordigd, maar vgl. ook Weber (1997). Hopper (1987: 148) beschrijft de menselijke taal niet als een vast systeem dat elke spreker in zijn hoofd met zich meedraagt zoals in de chomskyaanse traditie geconstateerd wordt, maar als een constant gezamenlijk streven naar een zodanig systeem: “[t]here is [...] no ‘grammar’ but only ‘grammaticalization’.”

Door de aanname van opkomende grammaticale structuren in plaats van vaste structuralistische systemen werd de rol van grammaticalisatie voor de studie van de taal nog belangrijker. Op deze manier wordt in de volgende sub-paragrafen het Nederlands in betrekking tot de actuele ontwikkelingen in twee sferen van de taal onderzocht: nominale (2.1) en verbale constructies (2.2). Daarbij zal niet vergeten worden dat de geschilderde ontwikkelingen alleen als een schets te begrijpen zijn en dat zij in geen geval een

aanspraak op volledigheid hebben. Zij zijn in deze scriptie een bloot werktuig om de theoretische bespreking van grammaticalisatie in hoofdstuk 1 met behulp van historische empirische voorbeelden uit de geschiedenis van het Nederlands te ondersteunen.

Omdat er tot nu toe geen enkel inleidend werk op het gebied van grammaticalisatie in het Nederlands te vinden is, zijn de volgende secties grotendeels geïnspireerd door het boek van Renata Szczepaniak (2009) voor het Duits. De volgende paragrafen hebben in ieder geval niet het doel, een complete beschrijving van grammaticalisatieprocessen in het Nederlands te bieden maar uitsluitend een korte, overzichtelijke samenvatting van de belangrijkste verschijnselen in de wezenlijke deelgebieden van de taal aan te bieden.

2.1 Nominale sfeer

In dit hoofdstuk wordt grammaticalisatie van nominale constructies in het Nederlands onderzocht zoals negatie (2.1.1), bepaalde en onbepaalde lidwoorden (2.1.2), preposities (2.1.3) en fixatie van woordvolgorde in naamwoordgroepen (2.1.4).

2.1.1 Negatie

In het eerste deel van deze paragraaf wordt een van de belangrijkste ontwikkelingen op het nominale gebied van het Nederlands onderzocht, namelijk de ontwikkeling van negatie. Otto Jespersen (1917) die zich met dit thema bezig hield, gaf ook zijn naam aan de zogenaamde *Jespersencyclus*, d.w.z. de cyclische ontwikkeling van negatie.

The history of negative expressions in various languages makes us witness the following curious fluctuation: the original negative adverb is first weakened, then found insufficient and therefore strengthened, generally through some additional word, and this in turn may be felt as the negative proper and may then in course of time be subject to the same development as the original word. (Jespersen 1917: 4)

Die door Jespersen beschreven ontwikkeling wordt pas later door Dahl (1979) als ‘Jespersencyclus’ aangeduid:

Since we are dealing with a cyclical process in the sense that we go from a single particle to a double and back again, we may refer to this kind of development as ‘Jespersen’s Cycle’. (Dahl 1979: 88)

Zoals van der Auwera (2012: 405) bemerkt, werd dit soort cyclische beweging al een paar jaar voor Jespersen beschreven, namelijk door Antoine Meillet (1912) in zijn seminale artikel over grammaticalisatie. Zoals reeds in 1.2 vermeld werd, liet Meillet (1912: 140) zich waarschijnlijk door de werken van von der Gabelentz (1901) inspireren en beschreef de ontwikkeling van negatie als een spiraal (zie 1.1) in plaats van Jespersens cyclus. Deze beschrijving correspondeert ook beter met het karakter van de ontwikkeling omdat aan het einde van het proces niet precies dezelfde constructie staat als in het begin zoals de benaming ‘cyclus’ suggereert maar alleen hetzelfde type constructie. In dit verband stelt van der Auwera (2012: 406) de retorische vraag of in plaats van ‘Jespersencyclus’ de term ‘Meilletspiraal’ niet beter zou zijn.

Het traditionele voorbeeld van de zogeheten *Jespersencyclus* – of volgens van der Auwera (2012) *Meilletspiraal* – is de ontwikkeling van negatie in het Frans. In het Latijns werd negatie oorspronkelijk door het partikel ‘non’ uitgedrukt wat later in het Frans tot ‘ne’ werd. Dat is de eerste stap van de Jespersencyclus, d.i. de verzwakking – hier de fonologische verzwakking – van de oorspronkelijke negatie. Deze verzwakte vorm (23a) moest toen door een ander woord, door het zelfstandig naamwoord ‘pas’, d.i. ‘stap’, versterkt worden. Hoe deze versterking waarschijnlijk functioneerde toont van der Auwera (2012: 403) door een vergelijking met de twee Nederlandse zinnen in (22) waarbij (22b) sterker genegeerd wordt dan (22a).

- (22) a. Hij bewoog *niet*.
b. Hij bewoog *niet één* stap.

Nog later werd de versterking obligatoir en de constructie stabiliseerde zich zoals het in de hedendaagse standardvariëteiten van het Frans (23b). De cyclische beweging keert terug door de verdere ontwikkeling waardoor het oorspronkelijke partikel in gesproken Frans verdwijnt (23c).

- (23) a. Il ne peut venir ce soir.
 b. Il ne peut pas venir ce soir.
 c. Il peut pas venir ce soir. (van der Auwera 2009: 38)

In het Nederlands wordt een gemeenschappelijk Germaanse ontwikkeling (24a-c) gevonden die hetzelfde ontwikkelings-pad als het Frans zijn gegaan. Van der Auwera (2012: 411) toont de volgende verandering:

- (24) a. Ic *en* kan komen.
 b. Ic *en* kan *niet* komen.
 c. Ik kan *niet* komen.

Daarbij zal ook nog worden betoond dat zelfs het negatie-partikel ‘niet’, dat tot de versterking van ‘en’ diende, een samensmelting (zie 1.5.5 in puncto syntagmatische verbondenheid bij Lehmann 2002, [1995]) van twee woorden ‘en’/’ne’ en ‘wicht’²¹ is, zoals Szczepaniak (2009: 45) aan het voorbeeld van het Duits toont. Verder toont Szczepaniak (2009: 48) dat in het Middelhoogduits bestond een rij van verschillende zelfstandige naamwoorden die tot versterking van de verzwakte negatie gebruikt konden worden: ‘niht ein blat’, ‘niht ein strô’, ‘niht ein bast’, ‘niht ein hâr’ of ‘niht eine bône’. De situatie in het Middelnederlands in dezelfde tijd was met de situatie in het Middelhoogduits vergelijkbaar. Er werden volgens Mooijaart & van der Wal (2008: 85) uitdrukkingen zoals de volgende gebruikt: ‘niet een haer’, ‘niet een stro’ of ‘niet een twint’. Welke mogelijkheid zich ten slotte doorzet, kan hoewel niet worden bepaald (zie citaat van Hopper & Traugott 1993 op het einde van paragraaf 1.6.1).

In het Nederlands, heeft zich in de loop van de tijd, net als in andere Germaanse talen²² om redenen die hier niet nader kunnen besproken worden, in de standaardtaal de

²¹ Het woord ‘wiht’ in het Oudhoogduits evenals het Oudnederlandse cognaat ‘wiht’ in de betekenis van wezen of ding hebben ook in de moderne taal overleefd. Het Nederlands kent bijvoorbeeld het woord ‘wicht’ of ‘booswicht’ en in het Duits is ook de uitdrukking ‘Bösewicht’ te vinden. Deze situatie kan weer als een voorbeeld van ‘layering’ (Hopper 1991: 22), d.w.z. de co-existentie van de oorspronkelijke lexicale (of oorspronkelijke grammaticale) uitdrukking met de nieuwe gegrammaticaliseerde constructie.

²² Met de uitzondering van het Afrikaans waar de dubbele ontkenning in de standaardtaal de norm werd:
 Hy kan **n**ie Afrikaans praat **n**ie.
 ‘Hij kan niet Afrikaans spreken.’

variante van negatie doorgezet, die géén dubbele ontkenning toelaat. Andere variëteiten, zoals sommige dialecten, vereisen aan de andere kant dubbele negatie. Van der Auwera (2009: 47) toont in (25) enkele voorbeelden uit het Belgische Brabants waar enkelvoudige negatie niet de norm is en waar meerdere negatie-partikels in één zin kunnen optreden zonder dat de betekenis van die zin positief zou zijn.

- (25) a. Hij wil geen soep niet meer eten niet.
b. Els wil niet dansen en ze wil niet zingen ook niet.
c. Ik heb niemand niet gezien niet.
d. Ik heb niets gekregen niet.

In vergelijking met zinnen in (25a-d) bestaat in het Nederlands ook de mogelijkheid om door twee negatie-elementen een positieve betekenis van de zin te construeren. Op deze manier wordt de voorbeeldzin in (26a) gelezen. Hier geldt inderdaad het argument dat soms (van der Wal & van Bree 1992: 168) als reden voor de verbanning van dubbele negatie uit de standaardtaal vanuit de 17de eeuw onder de invloed van het herontdekte Latijn wordt aangegeven, d.i. dat volgens de regels van de logica twee ontkenningen elkaar opheffen. Daarom heeft de zin (26a) dezelfde betekenis als de zin (26b).

- (26) a. Hij is *niet onaangenaam*.
b. Hij is aangenaam.

2.1.2 Bepaalde en onbepaalde lidwoorden

In deze sectie wordt het thema van de oorsprong van lidwoorden, zowel van onbepaalde, als ook van bepaalde lidwoorden, besproken. Het Nederlands beschikt net als de meeste Germaanse talen, met de uitzondering van het IJslands, over een systeem van lidwoorden dat drie mogelijke varianten van de naamwoordgroep mogelijk maakt. In deze talen kunnen zelfstandige naamwoorden of zonder lidwoord, of met een onbepaald lidwoord of met een bepaald lidwoord optreden.

De categorie van lidwoorden schijnt, volgens onderzoekers (bijv. Haspelmath 2001) die zich met de problematiek van taalbonden bevatten, een relatief uniek kenmerk van de Europese talen te zijn. De meeste Europese talen, daaronder alle Romaanse, alle

Germaanse en een deel van de Slavische talen, d.i. bijvoorbeeld het Bulgaars, het Macedonisch als ook enkele Russische dialecten, bezitten minstens een zekere vorm van lidwoorden.

Door de aan- of afwezigheid van lidwoorden kunnen deze talen aan de zelfstandige naamwoorden de categorie van bepaaldheid tonen. Het ontstaan van lidwoorden is daarom tegelijkertijd ook het ontstaan van een obligatoire categorie van bepaaldheid in deze talen. Bepaaldheid kan volgens Krámský (1972) op drie manieren geuit worden: ten eerste door syntactisch onafhankelijke woorden zoals de lidwoorden in het hedendaags Nederlands, ten tweede kan bepaaldheid door een gebonden affix direct aan het zelfstandig naamwoord geuit worden zoals in de Scandinavische talen, in het Roemeens of in het Bulgaars en ten slotte in talen zonder systeem van lidwoorden moet bepaaldheid indirect uit de syntactische context van het zelfstandig naamwoord uitgedrukt worden.

Bekend is dat het bepaalde lidwoord nog voor het onbepaalde lidwoord is ontstaan. Deze volgorde kan door bewijzen uit het Oudengels of Oudhoogduits ondersteund worden en ook de situatie in het IJslands waar de zelfstandige naamwoorden alleen met bepaalde lidwoorden kunnen gecombineerd worden, spreekt voor deze hypothese. Van den Toorn et al (1997: 60) schrijven over lidwoorden in de Oudnederlandse periode, d.w.z. tot ongeveer 1200, dat in het begin van toen nog geen onbepaalde lidwoorden in de teksten te vinden zijn maar de bepaalde lidwoorden ‘ther/the’, ‘thiu/thie/the’ en ‘thaz’ aan de andere kant al bekend waren. Voor het Oudhoogduits toont Szczepaniak (2009: 64) aan dat de taal toen tot de derde groep van Krámský (1972) behoorde omdat de bepaaldheid uit de context afgeleid moest worden. Op deze manier is het woord ‘sunu’ in (27a) als bepaald te lezen omdat het om een bepaalde zoon, om Jezus, gaat, maar in (27b) moest de tekst echter onbepaald gelezen worden, omdat geen bepaalde zoon bedoeld was. Het contrast valt vooral door de moderne Nederlandse (of Duitse) vertaling op.

- (27) a. dhazs fater endi sunu endi heilac gheist got sii
‘dat de Vader en de Zoon en de Heilige Geest God zijn’
b. sunu uurdit uns chigeban
‘een zoon zal ons worden gegeven’

De voorstappen van de latere onbepaalde lidwoorden zijn in het Oudnederlands de telwoorden ‘ein’, ‘en’ en ‘eines’, die zich in de loop van deze periode al langzaam tot moderne onbepaalde lidwoorden ontwikkelen. Daarom waren in het Oudnederlands zinnen mogelijk, waar het onbepaalde lidwoord soms wel optreedt (28a) en soms niet (28b).

(28) a. Min wine is mir also ein gebundelin mirron

‘mijn geliefde is me als een bundeltje mirre’

b. Min wine is mer worthan ethele winthruvo uan Cypro

‘mijn geliefde is me geworden (een) edele wijndruif van Cyprus’

(van de Toorn et al. 1997: 60)

In de periode van het Vroegmiddelnederlands, d.i. ongeveer tussen de jaren 1200 en 1350, zijn er al grote overeenstemmingen met het hedendaagse systeem van het Nederlands zichtbaar, zoals van den Toorn et al. (1997: 122) vermelden. De bepaalde lidwoorden hebben de vorm ‘die/de’ voor mannelijk en vrouwelijke zelfstandige naamwoorden en ‘dat/’t’ voor het onzijdige geslacht en de onbepaalde lidwoorden of ‘een’ of ‘ene’. Van den Toorn et al. (1997: 122) benadrukt ook het feit dat de bepaalde lidwoorden uit semantisch verzwakte aanwijzende voornaamwoorden ‘die’ en ‘dat’ zijn ontstaan terwijl de onbepaalde lidwoorden oorspronkelijk gewone telwoorden waren.²³ De vorm van het neutrale bepaalde lidwoord ‘het’ werd volgens van den Toorn et al. (1997: 220) pas tijdens het latere Middelnederlands, d.i. tussen 1350 en 1550, gedocumenteerd. Dit systeem werd in de opvolgende eeuwen gestabiliseerd en niet meer wezenlijk veranderd.

De boven besproken ontwikkeling van aanwijzende voornaamwoorden en van telwoorden tot bepaalde en onbepaalde lidwoorden dient als een typisch voorbeeld van een grammaticalisatie-proces. Uit de oorspronkelijk (lexicale) functie, in het geval van de onbepaalde lidwoorden het feit dat het achtereenvolgende zelfstandige naamwoord precies een keer voorkomt, heeft zich de aanduiding van onbepaaldheid ontwikkeld. Tijdens het proces moest de oorspronkelijke betekenis, d.w.z. telwoord, aanwijzend voornaamwoord,

²³ Over de status van de lidwoorden in het Gotisch, de oudste schriftelijk bewaarde Germaanse taal, schrijven van der Wal & van Bree (1992: 69) dat deze taal al bepaalde lidwoorden kende die, hoewel ze nog dezelfde vorm hadden als de oorspronkelijke aanwijzende voornaamwoorden, d.i. ‘sa’ voor ‘de’ of ‘die’ en ‘þata’ voor ‘het’ of ‘dat’. Het onderscheid tussen lidwoorden en voornaamwoorden was daarom contextafhankelijk.

semantisch en deels ook fonetisch verzwakt worden, d.i. lagere graad van integriteit volgens Lehmann (2002, [1995]). Door verdere fonologische processen zijn de homonieme, d.i. het aanwijzende voornaamwoord en het bepaalde lidwoord aan de ene kant en het telwoord en het onbepaalde lidwoord aan de andere kant, van elkaar gegaan zodat zij niet meer ambigue blijven.

De verschillende (Germaanse) talen zijn verschillend ver gegaan in dit proces. Zo heeft zich in het Nederlands het telwoord ‘een’ steeds dezelfde vorm als het lidwoord ‘een’ bewaard, hoewel met behulp van grafische middelen en door klemtoon kan de ambiguïteit verhinderd, vgl. (29a) en (29b). In het geval van de bepaalde lidwoorden zijn de verschillen in het hedendaagse Nederlands nog markanter, zodat het onderscheid van het aanwijzende voornaamwoord (30a, b) van het bepaalde lidwoord (30c, d) helemaal niet problematisch is.

- (29) a. Neem een fles wijn mee.
b. Neem één fles wijn mee. Meer hebben wij niet nodig.
- (30) a. Die man in de zwembroek ken ik heel goed.
b. Dat huis aan de oever vind ik helemaal niet mooi.
c. Jouw vader werd de medewerker van de maand.
d. De Amerikaanse president werkt in het Witte Huis.

In het Engels werd het verschil door fonologische en grafische veranderingen van de oorspronkelijke vorm nog duidelijker: ‘a/an’ (31a) tegen ‘one’ (31b) en ‘the’ (31c) tegenover ‘that’ (31d). In het Duits moet het verschil grotendeels echter uit de context opgemaakt worden, omdat het telwoord ‘ein/eine/ein’ dezelfde vorm heeft als het onbepaalde lidwoord ‘ein/eine/ein’ en het aanwijzende voornaamwoord ‘der/die/das’ identiek is met de bepaalde lidwoorden ‘der/die/das’. In de gesproken taal wordt dit verschil echter duidelijker door fonologische reductie van de gegrammaticaliseerde vorm (32b) in vergelijking met (32a).

- (31) a. This is a cat.
b. My aunt has only one cat.

- c. The role of grammaticalization in language change needs to be described.
- d. The cat that my aunt owns is a Siamese cat.

- (32) a. Ich habe zu Hause eine Katze.
 b. Ich habe zu Hause 'ne Katze.

De ontwikkelingen van lidwoorden in de Germaanse talen die hier alleen geschetst werden, bewijzen dat tijdens grammaticalisatie allereerst de functie van het talige teken veranderd moet worden en pas later de formele zijde van het teken volgt. Dat spreekt tegen de veronderstellingen van de taalwetenschappers (Lehmann [1982] 1995, 2002; Hopper & Traugott 1993, 2003; Norde 2009; enzovoorts) die beweren dat grammaticalisatie op de basis van de formele eigenschappen van de gegeven talige tekens kan worden gemeten. Desondanks zijn de fonologische veranderingen niet noodzakelijk en zij bereiken in verschillende talen een verschillende graad van verduidelijking van de oorspronkelijke en de gegrammaticaliseerde vormen.

De ontwikkeling van de lidwoorden wordt in de literatuur (Lehmann 2002, [1995]; Szczepaniak 2009; enzovoorts) met behulp van een grammaticalisatie-pad getoond om de verschillende stadia te laten zien. In (33) wordt een voorbeeld van zulke grammaticalisatie-traject uit Szczepaniak (2009: 70) gepresenteerd.

- (33) Aanwijzend voornaamwoord > verzwakt aanwijzend voornaamwoord >
 > bepaald lidwoord > geaffigeerd lidwoord > nominale markering

Het Nederlands bereikte samen met de rest van de West-Germaanse talen de derde fase van de ontwikkeling, d.i. de vorm van een bepaald lidwoord, terwijl in de Scandinavische talen het bepaalde lidwoord ook geaffigeerd wordt. Het Zweedse naamwoord 'bok', d.i. boek, wordt als bepaald door een affix gemarkeerd, d.i. 'bok-en'. Volgens Szczepaniak (2009: 71) wordt de laatste stap, d.i. lidwoord als markering van zelfstandige naamwoorden, in de Germaanse talen niet consecutief gebruikt. Desondanks kunnen voorbeelden van zulke gebruiken ook in het Nederlands gevonden worden: bij nominalisatie door conversie, d.w.z. 'lopen' wordt tot 'het lopen', waarbij de status van

een zelfstandig naamwoord wordt door de aanwezigheid van het lidwoord ‘het’ gekenmerkt.

2.1.3 Voorzetsels

In dit hoofdstuk wordt nu het ontstaan van het prepositionele systeem van het Nederlands behandeld. Op zekere wijze markeert het ontstaan van dit systeem een verandering die kenmerkend voor de hele ontwikkeling van de Indo-Europese talen in de laatste millennia, namelijk, de overgang van synthetische taalsystemen tot analytische vormen. Zo karakteriseert het ontstaan van preposities de overgang van het Oudnederlands of vroeger nog het Oergermaans tot het moderne Nederlands die met de ontmanteling van de synthetische relaties tussen enkele zinsdelen gepaard gaat. Zo kon in het Oudnederlands nog een zin als in (34a) gebruikt worden terwijl een dergelijke constructie in het hedendaagse Nederlands (34b) onmogelijk geworden is.

(34) a. sithor siu **mannes** uuarth

b. sedert zij van een man werd, d.i. sedert zij trouwde

(van der Horst 2008: 149)

In het moderne Nederlands bleven synthetisch uitgedrukte relaties uitsluitend in vaste verbindingen zoals ‘de vrouw des huizes’ in plaats van een prepositionele constructie ‘de vrouw van het huis’ bewaard en zij zijn niet meer productief. Het gebruik en creëren van nieuwe preposities is daarentegen in hoge mate productief en er ontstaan zelfs nieuwe preposities door grammaticalisatie.

Deze ontwikkeling had ook invloed op de Nederlandse syntaxis en in het bijzonder op de fixering van de woordvolgorde in de zin. Dit thema wordt in het hoofdstuk 2.3.2 gedetailleerder besproken. In de sectie 1.2 werd in verband met Meillet's artikel (1912: 147-148) over dezelfde verandering in de Romaanse talen gesproken: de varianten van de Latijnse zin ‘Petrus Paulum caedit’ die in het moderne Frans niet meer mogelijk zijn.

In de volgende alinea's worden enkele voorbeelden van Nederlandse preposities behandeld die als resultaten van grammaticalisatieprocessen te analyseren zijn. Zoals in deze tekst vaker vermeld werd, is grammaticalisatie ook als een heranalyse van een lid van een open categorie tot een lid van een gesloten categorie te definiëren. In het geval van

preposities of voorzetsels is – zoals ook in het algemeen – het woord ‘gesloten’ alleen relatief te begrijpen, zoals ook Norde (2010: 134) bemerkt. Hoewel er in het Nederlands een reeks van zogeheten primaire of prototypische voorzetsels te vinden is, zoals ‘van’, ‘voor’, ‘op’, ‘aan’, ‘door’, ‘met’ of ‘in’ die bijna geen zelfstandige betekenis meer hebben, d.w.z. de desemantisering, de verzwakking van de semantische integriteit van het talige teken, groot is, en die alleen in de combinatie met andere tekens tot de algemene betekenis bijdragen, zijn er in de Nederlandse taal ook zulke preposities die als secundaire voorzetsels gekarakteriseerd kunnen worden. Deze voorzetsels zijn meestal complexere constructies die zelf nog ook enkele primaire preposities bevatten. Voorbeelden van zulke preposities zijn constructies zoals ‘in betrekking tot’, ‘in vergelijking met’, ‘ten zuiden van’, ‘op basis van’, ‘in plaats van’ enzovoorts. Szczepaniak (2009: 93) merkt op dat deze relatief nieuw gegrammaticaliseerde preposities van de oudere preposities zich door hun graad van syntagmatische verbondenheid (vgl. 1.5.5) onderscheiden. Op deze manier kan dan geconstateerd worden dat een dergelijk voorzetsel als ‘om reden van’ syntagmatisch niet zo verbonden is als het voorzetsel ‘vanwege’ omdat deze prepositie als één eenheid beschouwd wordt en daarom ook als één woord geschreven wordt.

Volgens van den Toorn et al. (1997: 128) zijn de secundaire voorzetsels relatief vaak al in het Vroegmiddelnederlands te vinden. Van den Toorn (1997: 128) maakt erop attent dat deze voorzetsels oorspronkelijk uit bijwoorden komen, d.w.z. de bijwoorden werden gegrammaticaliseerd om als voorzetsels te kunnen fungeren. Voorbeelden ervan zijn in (35) getoond.

(35) Hi nam sijn sweert in sijn hant binnen (van den Toorn 1997: 128)

Hoewel de indruk kan ontstaan dat alleen de secundaire voorzetsels door grammaticalisatie zijn ontstaan, zijn ook de oorsprongen van een aantal primaire voorzetsels in grammaticalisatieprocessen te zoeken. Bijvoorbeeld het voegwoord ‘terwijl’, die van de Middelnederlandse constructie ‘te der wilen dat’ komt, of de variante van ‘terwijl’, ‘wijl’, met zijn cognaten in het Engels ‘while’ en in het Duits ‘weil’, waren oorspronkelijk zelfstandige naamwoorden met de betekenis van ‘een tijdstip’ (36a). Semantische resten ervan zijn in het Nederlands nog te zien in de woorden zoals in het archaïsche ‘langwijlig’, in de vaste verbinding ‘bij tijd en wijle’ of in de iets archaïsche

zelfstandig naamwoorden ‘wijn’, eventueel ‘wijle’. Hier (36a-c) is weer een grammaticalisatie-pad zichtbaar met behulp van het al vroeger besproken fenomeen van ‘layering’, d.w.z. de co-existentie van gegrammaticaliseerde en niet-gegrammaticaliseerde vormen: (36a) toont de oorspronkelijke lexicale betekenis, (36b) toont een vorm van het woord ‘wijn’ als een uitdrukking van gelijktijdigheid en ten slotte (36c) toont een ouderwets causaal voegwoord met de cognaat in het Duitse voegwoord ‘weil’ (37c).

- (36) a. Een wijn geleden was hij nog hier.
b. Terwijn ik las, belde mijn moeder op.
c. Het is onnodig daar af te spreken wyl de man nog leefd.²⁴

Een soortgelijke ontwikkeling als in het Nederlands laat zich ook in de andere Germaanse talen beschrijven. In (37a) wordt de oorspronkelijke lexicale betekenis van het niet-gegrammaticaliseerde zelfstandig naamwoord getoond, waarbij in (37b) de betekenis van gelijktijdigheid te zien is en in (37c) het nog verder gegrammaticaliseerde onderschikkende voegwoord getoond wordt.²⁵

- (37) a. Es dauerte nur eine Weile.
b. Derweil er mit den Kindern spielte, arbeitete sie.
c. Ich konnte nicht schwimmen, weil ich es nie gelernt hatte.

²⁴ ‘Het voegwoord ‘wijn’’ <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M086221> [28 januari 2014]

²⁵ In de ontwikkeling van het Duitse voegwoord ‘weil’ wordt minstens in de taal van sociale media zoals Twitter en Facebook een nieuwe stap toegevoegd. Waarschijnlijk onder de invloed van het Engels en de constructies zoals ‘*I am going to have hot chocolate because reasons*’ heeft zich ook het Duitse ‘weil’, dat semantisch en functioneel met het Engelse ‘because’ overeenstemt, tot een blijkbaar nieuw type woordsoort dat niet meer een typisch voorzetsel is, ontwikkeld. In het Duits van Twitter en Facebook zijn recentelijk ook de volgende constructies te vinden: ‘*Nicht da, weil Geld und krank*’, ‘*[I]ch darf das weil Gründe*’ of ‘*[...] bin aber am überlegen, weil Geld und so....*’. De situatie in het Duits werd onlangs door de linguïst Anatol Stefanowitsch op zijn taalwetenschappelijke blog besproken. In verbinding met dit fenomeen in het Nederlands heb ik helaas geen artikel gevonden.

‘Weil ist faszinierend, weil Sprachwandel’ <http://www.sprachlog.de/2014/01/10/weil-ist-faszinierend-weil-sprachwandel/> [28 januari 2014]

In het Engels heeft het zelfstandig naamwoord ‘while’ in (38a) zich ook verder tot uitdrukking van gelijktijdigheid (38b) ontwikkeld net als in het Nederlands (36b) en in het Duits (37b). Aan de andere kant vindt men in het Engels niet de causale betekenis van ‘while’ zoals het in het Nederlands (36c) en in het Duits (37c) het geval is.

- (38) a. He left a while ago.
b. While I was in the shower, he prepared the dinner.

Zoals in dit hoofdstuk getoond werd, zijn voorzetsels, hoewel zij traditioneel tot de zogeheten gesloten categorieën worden gerekend, een woordsoort die steeds groeit en die in de geschiedenis van het Nederlands een bijzonder belangrijke rol kreeg door het ontvouwen van de analytische taalstructuren.

2.1.4 Fixatie van woordvolgorde in naamwoordgroepen

In dit hoofdstuk wordt nu een blik geworpen op de rol van context voor grammaticalisatie en in het bijzonder op de consequenties voor de woordvolgorde in naamwoordgroepen. Het feit dat vaak niet alleen een gegeven talig teken grammaticaliseerd wordt zonder een gegeven talig teken in een gegeven omgeving, werd al in 1.5.4 tot thema. Himmelmann (2004) maakt erop attent dat bijvoorbeeld het telwoord of het aanwijzende voornaamwoord uitsluitend vóór een zelfstandig naamwoord tot een onbepaald of bepaald artikel grammaticaliseerd werd maar dat deze elementen in andere contexten een andere ontwikkeling doormaakten. Een van zulke ontwikkelingen in een andere context werd in (6) besproken waar in het Faeröers het aanwijzend voornaamwoord, de cognaat van het Nederlandse ‘dat’, in een gegeven context tot een onderschikkend voegwoord werd. Hetzelfde laat zich ook voor het Nederlands bewijzen.

Zoals al een keer vermeld werd, was waarschijnlijk de grootste ontwikkeling van de Indo-Europese talen, hier op het voorbeeld van de Germaanse talen, in het bijzonder van het Nederlands, de langzame afbouw van de synthetische structuren en de overgang tot het analytische type. Verschillende talen zijn verschillend ver gegaan op dit pad: het Afrikaans of het Engels liggen zo op het ene einde terwijl het IJslands, Faeröers en Duits op het andere staan. In het algemeen gaat de ontwikkeling van analytische constructies hand in hand met de fixatie van woordvolgorde, omdat de individuele zinsdelen niet meer hun

thematische rollen door morfologische middelen kunnen uitdrukken. Dit verlies wordt vervolgens gecompenseerd door het toewijzen van de thematische rollen aan zekere posities in een syntagma. Dit thema wordt nader in hoofdstuk 2.3.2 besproken maar hier wordt een verwante problematiek behandeld – de fixatie van woordvolgorde binnen naamwoordgroepen. Ten eerste wordt de positie van bijvoeglijke naamwoorden onder de loep genomen en ten tweede de positie van bijvoeglijke bepaling in genitivus besproken.

In het Nederlands als ook in andere talen bestaat meestal een default-positie voor bijvoeglijke naamwoorden (39a), d.w.z. of vóór het zelfstandig naamwoord, in prepositie, of ná het zelfstandig naamwoord, in postpositie. Een andere positie (39b) wordt echter als niet acceptabel beschouwd en treedt alleen in versteende constructies (39c) op.

- (39) a. het prettige weer
- b. *het weer prettige
- c. God almachtig

Andere talen kunnen met de positie van bijvoeglijke naamwoorden ook anders omgaan zodat er weliswaar een standaardpositie is, daarnaast bestaat aan de andere kant ook een andere mogelijke positie. Deze posities worden meestal voor bijzondere contexten gereserveerd en draagt met zich vaak een betekenisverschil, d.i. in de Franse constructie in (40a) betekent ‘grand’ letterlijk ‘groot’ waarbij in (40b) wordt op de belangrijkheid verwezen, of een hogere graad van expressiviteit, d.i. in het Engels (40a) een gewone positie tegen (40b) waar het adjectief expressief gebruikt wordt.

- (40) a. un homme grand
 - b. un grand homme
-
- (41) a. He was an extraordinary artist.
 - b. He was an artist extraordinaire.

In het Oudnederlands, volgens van den Toorn et al. (1997: 60-61), van de 10de eeuw stabiliseert zich al langzaam de volgorde in nominale groepen in de vorm die ook in het moderne Nederlands te zien is, d.i. het lidwoord of het bezittelijk voornaamwoord voor het

adjectief en het adjectief wederom voor het zelfstandig naamwoord. Aan de andere kant zijn er ook nog constructies te vinden waar deze volgorde sterk varieert. Zo werden bezittelijke voornaamwoorden in de postpositie gevonden (42a) maar ook bijvoeglijke naamwoorden (42b) en soms ook combinaties van lidwoorden en bezittelijke voornaamwoorden (42c) of (42d).

- (42) a. wine min
 ‘mijn geliefde’
 b. wiuo sconesta
 ‘schoonste vrouw’
 c. ther min wine
 ‘(die) mijn geliefde’
 d. in themo thinemo primitiuo horto
 ‘in (die) jouw eenvoudige tuin’ (van den Toorn et al. 1997: 61)

In de loop van de Middelnederlandse periode werd het gebruik van bijvoeglijke naamwoorden die op de zelfstandige naamwoorden volgen steeds zeldzamer en zeldener, zoals van der Wal & van Bree (1992: 134) en ook van den Toorn et al. (1997: 122, 220) bewezen. Het opmerkelijk aan de gepostponeerde adjectieven (43b) was het feit dat zij in tegenstelling tot de gepreponeerde adjectieven (43a) onverbogen voorkwamen.

- (43) a. die goede ridder (van der Wal & van Bree 1992: 134)
 ‘de goede ridder’
 b. die ridder goet (van der Wal & van Bree 1992: 134)
 ‘de goede ridder’

De ontwikkelingen die al in het Oudnederlands sterk waren, d.i. de stabilisatie van de volgorde in de nominale groepen, werd in de Vroegmiddelnederlandse tijd nog sterker en de standaardvolgorde was toen al met de moderne identiek.

- (44) a. dit vorseide lant (van den Toorn et al. 1997: 122)
 b. sech mi dinen gerechten name (van den Toorn et al. 1997: 122)

Afwijkingen zoals in (45a) van de standaardvolgorde zijn volgens van den Toorn et al. (1997: 123) steeds schaarser en in het Laatmiddelnederlands, d.i. ongeveer tussen 1350 – 1550, komen zij alleen in bijzondere gevallen voor zoals in (45b, c, d). Deze constructies werden in ieder geval na de Middelnederlandse periode niet meer gebruikt.

- (45) a. hi vant (= vant et) in die boeke sijn (van den Toorn et al. 1997: 123)
b. om borghermeyster to wesen in Roelofs stede van Nyenvelt
c. Henric van Gheer huys
d. Lubbert de Walen hoghe huys (van den Toorn et al. 1997: 220)

Hoewel de situatie met volgorde in naamwoordgroepen in het Nederlands reeds in het Oudnederlands relatief duidelijk scheen, d.w.z. constructies met bijvoeglijke naamwoorden vóór de zelfstandige naamwoorden geprefereerd werden, is de situatie met genitieven in haar dynamiek een andere.

In de Oudnederlandse tijd toen de afwijkende volgorde van bijvoeglijke naamwoorden al als zeldzaam beschouwd werd, waren volgens van den Toorn et al. (1997: 61, 123) de pre- (46a) en postnominale (46b) posities van genitieven gelijkwaardig en deze tolerantie heerst ook in het Middelnederlands.

- (46) a. daer men *des volcs* wesen bi verstaet
'waar men het wezen van het volk door begrijpt' (van den Berg 1971: 11)
b. nem drie uncien van den pulver *der wortelen*
'neem drie ons van het poeder van de wortels' (van den Berg 1971: 11-12)

De hier besproken verschillende posities van de genitivus reflecteren niet de verschillende functies die de tweede naamval in het Oudnederlands en Middelnederlands had. Voor een beter overzicht van het gebruik van genitivus, moet echter een historische grammatica, bijvoorbeeld van der Horst (1994: 15-18), worden geraadpleegd.

Afsluitend kan in verband met het thema van genitieven worden geconstateerd dat hiervan na de Middelnederlandse periode steeds minder gebruik werd gemaakt totdat zulke constructies in het hedendaagse Nederlands nagenoeg uitgestorven zijn en uitsluitend in

om het verloop van grammaticalisatieprocessen, die in het hoofdstuk 1 theoretisch behandeld werden, te kunnen illustreren. Daarbij wordt in 2.2.1 het ontstaan van nieuwe synthetische constructies door grammaticalisatie aan het voorbeeld van zogeheten zwakke werkwoorden, in 2.2.2 de overgang van deze synthetische constructies weer tot analytische werkwoordelijke tijden en ten slotte worden in 2.2.3 de modale werkwoorden kort bediscussieerd.

Een discussie over het thema analytische en synthetische structuren in de ontwikkeling van het Nederlands tussen de Middelnederlandse periode en het moderne Nederlands hield zich bijv. Duinhoven (1997: 510-515) bezig.

2.2.1 Zwakke werkwoorden

In dit hoofdstuk wordt nu de ontwikkeling van de zogeheten zwakke werkwoorden die in het imperfectum, naast het presens een van de twee hoofdvormen van het Nederlandse werkwoord (Haeseryn et al. 1997a: 69), met behulp van een dentaal suffix gevormd worden en op deze manier zich van de zogeheten sterke werkwoorden onderscheiden die in het imperfectum gebruik van ablaut maken. De zwakken werkwoorden voegen in het imperfectum het suffix ‘-te/-de’ voor de vormen in singularis of ‘-ten/-den’ voor de vormen in pluralis (Haeseryn et al. 1997a: 72).

Zoals Szczepaniak (2009: 112) opmerkt, was de ontwikkeling en stabilisatie van het systeem van zwakken werkwoorden en van het gebruik van het dentaalsuffix al in de oudste fasen van alle Germaanse talen afgesloten. Dit werd bijvoorbeeld door verschillende runeninscripties ondersteund zoals de Gallehus-hoorns, ongeveer 400 na Christus, waar het woord ‘tawiðo’, het imperfectum van het werkwoorden ‘maken’, d.i. ‘maakte’²⁶, optreedt. Het Oudnederlands beschikt al over een stabiel systeem ‘macon – macoda - gemacot’ (van den Toorn et al 1997: 55) zoals het ook in het hedendaagse Nederlands ‘maken – maakte – gemaakt’ bestaat. Voor gedetailleerde beschrijving van de ontwikkeling van het dentale suffix ‘-te’ zie Hill (2004) of Kiparsky (2009).

²⁶ Het hele inschrift luidt ‘ek hlewagastiz holtijaz tawido’, d.i. ik Hlewagastiz Holtijaz, maakte deze hoorn (Nederlandse vertaling MK) (Oxenstierna 1956: 19-20). Meer informatie en verdere mogelijke interpretaties van de inschrift zijn te vinden bijv. op de volgende pagina van de Universiteit Kiel: http://www.runenprojekt.uni-kiel.de/abfragen/standard/deutung2_eng.asp?findno=28&ort=Gallehus&objekt=horn%2C+guld&showlesungnr=9999&showcommentnr=999 [13 februari 2014]

Deze synthetische constructie van een stem ‘maak’ en een suffix ‘-te’ is een typisch voorbeeld van grammaticalisatie, d.i. een semantisch-functionele verandering, en van de navolgende formele ontwikkelingen die zich aan het patroon van Lehmann (2002, [1995]) houden.

Het wordt algemeen aangenomen dat het suffix ‘-te/-de’ oorspronkelijk de verleden vorm van het Germaanse zelfstandige werkwoord *‘dōn’/*‘dēn’ met de betekenis van het hedendaagse ‘doen’. Zo reconstrueert Kiparsky (2009: 109) de drie fasen van de ontwikkeling van het werkwoord ‘tellen’ als voorbeelden van drie fasen van een grammaticalisatie-pad in (48a-c), d.w.z. een autonoom teken, een cliticum en uiteindelijk een niet-autonoom suffix.

(48) a.	[[tal-i] [ðeðōm]]	zelfstandig werkwoord
b.	[[tal-i]-da]	cliticum
c.	[zel-i-t-a]	suffix

Dat deze ontwikkeling inderdaad plaatsvindt en niet een blote reconstructie is, wordt ook door het taal materiaal uit de Gotische teksten bewezen waar in sommige vormen van het preteritum nog de oudere vormen van het oorspronkelijke Germaanse hulpwerkwoord ‘doen’ zichtbaar bleven. Zo is bijvoorbeeld bij van Bree (1987: 38) de vorm ‘salbô-dedum’ te zien waar het suffix nog de niet gereduceerde vorm ‘-dedum’ in plaats van het modernere ‘-da’ heeft dat in de singularis ‘salbô-da’ optreedt. Het zelfstandige werkwoord ‘doen’ zelfs is hoewel, zoals Szczepaniak (2009: 115) vermeldt, in het Gotisch niet gedocumenteerd.

In het Oudnederlands zag de situatie van de flexie van de zwakke werkwoorden in het imperfectum, zoals in (49a) getoond wordt, eruit (van den Toorn et al. 1997: 57). In het Middelnederlands (49b) lijkt de conjugatie al grotendeels op de situatie in het moderne Nederlands (49c).

(49) a.	ic macoda, wi macodon
b.	ic maecte, wi maecten
c.	ik maakte, wij maakten

Aan de andere kant bleven in het Oudnederlands bij het zelfstandig werkwoord ‘duon’, d.i. ‘doen’, de oorspronkelijke vormen die tot het ontstaan van het dentale suffix leidden langer onveranderd zoals in (50) te zien is (van den Toorn et al. 1997: 58).

(50) he deda, sia dâdon

Het grammaticalisatie-pad in (1) rekt voor de gegrammaticaliseerde elementen ook met het geval dat de formele reductie van deze elementen te ver gaat en zij geheel verdwijnen. Dat is ook inderdaad het geval van de gegrammaticaliseerde vorm van ‘doen’ in het Luxemburgs en in de zuidelijke varianten van het Duits waar het imperfectum bijna geheel verdwijnt en wordt door analytische vormen zoals het perfectum vervangen. Dat kon gebeuren omdat het imperfectum dat oorspronkelijk, zoals ook in het hedendaagse Engels of Zweeds, echter een modale functie uitoefende. Daarom zijn de zinnen in (51b, d) niet mogelijk met een bepaling van tijd in tegenstelling tot de zinnen in (51a, c). Daar waar het perfectum verdween of aan het verdwijnen is zoals in sommige niet standaardvarianten van het Duits, kreeg het imperfectum de oude temporele functie en werd tot een gelijkwaardige alternatieve van het perfectum, zoals in (51e, g) en (51f, h).

- (51) a. I called him yesterday.
b. *I have called him yesterday.
c. I gâr arbetade jag inte.
‘Gisteren werkte ik niet.’
d. *I gâr har jag inte arbetad.
‘Gisteren heb ik niet gewerkt.’
e. Ich machte mir keine Sorgen.
f. Ich habe mir keine Sorgen gemacht.
g. Een week geleden studeerde ik nog niet.
h. Een week geleden heb ik nog niet gestudeerd.

In het Engels verdween bij sommige werkwoorden, bijv. ‘cut’, ‘put’ enzovoorts, de uitgang ‘-ed’ wegens fonologische redenen, zoals Szczepaniak (2009: 117) opmerkt. Waarschijnlijk om reden van de afbouw van het perfectum in de gesproken taal in het

Duits worden er ook in plaats van de perfectum-vormen van het hulpwerkwoord in de voltooid verleden tijd (52a) de imperfectum-vormen gebruikt, zoals in (52b) te zien is²⁷. Meer over deze constructies in de Duitse literatuurtaal zie bijvoorbeeld in Litvinov & Radčenko (1998).

- (52) a. Ich hatte das Buch schon gelesen.
b. Ich habe das Buch schon gelesen gehabt.

Een soortgelijke ontwikkeling als in het Duits is ook in de geschiedenis van het Nederlands te vinden, heeft zich echter in tegenstelling tot het Duits niet in het hedendaagse Nederlands doorgezet. Coussé (2008: 102) vindt meerdere voorbeelden van zulke constructies vanaf de late 15de tot de eerste helft van de 18de eeuw: 1482 (53a), 1561 (53b) en 1735 (53c). Deze voorbeelden zijn desondanks relatief schaars en beperkt tot een afgesloten periode.

- (53) a. dat Jan Pietersz als drapeniere Hüge Boll zijn volre betaelt heeft
gehad
b. al en hadde hij off zij den tijt van de twee jaeren gheen meester
gedient ende voldæen gehad

²⁷ In sommige contexten is het gebruik van de constructie met het zogeheten dubbele perfectum zelfs noodzakelijk om een semantisch verschil te tonen. Zo is bijvoorbeeld het verschil tussen de zinnen 1 en 2 in aantoonende wijs duidelijk, d.i. het gaat om gelijktijdigheid in 1 en om voortijdigheid in 2, maar dit verschil verdwijnt in irrealis, d.i. 3 en 4, zodra het dubbele perfectum zoals in 5 niet gebruikt wordt. Meer informatie is bijvoorbeeld in Litvinov & Radčenko (1998) of Henning (1999) te vinden.

1. Weil der Zug Verspätung hatte, trank er bereits einen Kaffee, als ich am Bahnhof ankam.
2. Weil der Zug Verspätung hatte, hatte er bereits einen Kaffee getrunken, als ich am Bahnhof ankam.
3. Wenn der Zug Verspätung gehabt hätte, hätte er bereits einen Kaffee getrunken, als ich am Bahnhof ankam.
4. Wenn der Zug Verspätung gehabt hätte, hätte er bereits einen Kaffee getrunken, als ich am Bahnhof ankam.
5. Wenn der Zug Verspätung gehabt hätte, hätte er bereits einen Kaffee getrunken gehabt, als ich am Bahnhof ankam.

- c. hoe dat soodanigh geadmitteerden procureur heeft geëffectueert
gehadt den eedt daertoe by de heeren borgemeesteren schepenen ende
raedt geordonneert luydende als volgt

Het werkwoord ‘doen’ functioneert ook in het moderne Nederlands als een hulpwerkwoord zoals in het Germaans voordat het tot een cliticum, respectievelijk tot een suffix veranderd werd. ‘Doen’ werd namelijk als hulpwerkwoord van causaliteit (Haeseryn et al. 1997a: 46) samen met ‘laten’ gegrammaticaliseerd, zoals in (54a) geïllustreerd wordt. Daarnaast beschikt ‘doen’ ook over andere functies als hulpwerkwoord zoals de omschrijvende functie (54b) waarbij het werkwoord met infinitief zonder ‘te’ gecombineerd wordt (Haeseryn et al. 1997b: 1021). Deze functie van ‘doen’ herinnert aan de functie van ‘do-support’ in het Engels waar zulke constructies (54c) de standaard zijn. Een soortgelijke functie volgens Haeseryn et al. (1997b: 1286) toont ‘doen’ in (54d) dat ook in het Duits (54e) voorkomt.

- (54) a. Het doet me denken aan mijn jeugd.
b. Doe jij vandaag stofzuigen?
c. Do you Hoover also in the cellar?
d. Bijten doet hij niet, hoor!
e. Beißen tut er nicht.

Zoals boven getoond werd, is het werkwoord ‘doen’ in de ontwikkeling van de Germaanse talen een belangrijk middel om nieuwe informatie te kunnen coderen. Szczepaniak (2009: 112-113) constateert dat de zeer algemene betekenis van het werkwoord heeft veroorzaakt. Tegelijkertijd werd weer op de cyclus van synthetische en analytische constructies opmerkelijk gemaakt wat met zich de vraag brengt of inderdaad synthetische structuren resultaten van analytische structuren zijn.

2.2.2 Analytische werkwoordelijke constructies

Op het einde van het voorafgaande hoofdstuk werd de vraag gesteld of de analytische constructies altijd de basis voor synthetische constructies vormen (vgl. Givóns zinspreuk in 1.4 dat ‘today’s morphology is yesterday’s syntax’) of de synthetische constructies ook als

zulke kunnen bestaan. In 2.2.1 werd getoond dat minstens in het geval van het perfectum van de zwakke werkwoorden in de Germaanse talen het inderdaad zo was. In dit hoofdstuk worden nu andere analytische werkwoordelijke constructies onder de loep genomen om een vergelijking te maken. De constructies die in dit hoofdstuk zullen worden besproken, d.i. constructies met het hulpwerkwoord ‘hebben’ en ‘zijn’ en constructies met het hulpwerkwoord ‘worden’, hebben (nog) niet het stadium van een suffix bereikt zoals het bij het perfectum het geval was.

De oudste temporele uitdrukking in het Nederlands zijn de zogeheten sterke werkwoorden die hun verleden tijd met behulp van ablaut, d.i. van een verandering van een klinker, uitdrukken, zoals ‘komen-kwam-gekomen’. De eerste innovatie van dit systeem kwam met het ontstaan van de zwakke werkwoorden met een dentaal suffix zoals het in 2.2.1 werd beschreven. Nu wordt de tweede innovatie van het systeem besproken, het ontstaan van analytische vormen van het perfectum, zoals ‘dromen-hebben gedroomd’. Deze constructies werden (Haspelmath 2001: 1495) zelfs als een van de unieke kenmerken van de Europese talen geïdentificeerd.

In de literatuur heerst weliswaar geen unanieme mening over het precieze verloop van de grammaticalisatie van perfectieve-constructies, maar het is waarschijnlijk in de Oudnederlandse (55a) of Oudhoogduitse (55b) in het geval van het Duits zijn ontstaan omdat het Gotisch alleen twee werkwoordelijke tijden bezat: presens en perfectum (van Bree 1987: 30). Volgens van den Toorn et al. (1997: 62) was het proces in de Middelnederlandse periode echter nog niet beëindigd.

(55) a. Hebban olla uogala nestas hagunnan

(van den Toorn et al. 1997: 62)

b. phígboom habeta sum giflanzotan, in sinemo uuingarten

‘iemand had een vijgenboom in zijn wijngaard geplant²⁸’

(Szczepaniak 2009: 131)

De hedendaagse analytische werkwoordelijke constructies met een voltooid deelwoord en een hulpwerkwoord waren oorspronkelijk waarschijnlijk combinaties van het

²⁸ Lukas 13, 6. <http://www.biblija.net/biblija.cgi?l=nl&m=Lukas+13%3A6-9&id18=1> [31 januari 2014]

werkwoord ‘hebben’ of ‘zijn’²⁹ gevolgd door een object en een bepaling van gesteldheid (van der Horst 2008: 401). Het ging oorspronkelijk waarschijnlijk om bezittelijke constructies met een lexicaal werkwoord ‘hebben’ zoals de hedendaagse constructies ‘ik heb, d.i. ik bezit, een gewassen auto’ en dergelijke. Dat dit zo moest zijn, bewijzen gedocumenteerde zinnen uit het Middelnederlands waar nog niet ondubbelzinnig de betekenis van het perfectum is (56a, b).

- (56) a. Die swarte sach, datti sijn swaert hadde verloren
‘dat hij zijn zwaard kwijt was’ (van den Toorn et al. 1997: 62)
b. Sinen broeder..., dien hi hadde vercoren sere
‘die hij zeer liefhad’ (van den Toorn et al. 1997: 62)

In sommige gevallen is deze ambiguïteit ook nog in het moderne Nederlands (57) te zien, waarop bijvoorbeeld van der Horst (2008: 402) wijst. De zin in (57) heeft twee mogelijke lezingen: ten eerste dat de persoon in het verleden haar haar opstak of ten tweede dat de persoon haar haar nu “in opgestoken toestand” (van der Horst 2008: 402) heeft.

- (57) Zij heeft het haar opgestoken.

De geschiedenis van de perifrastische werkwoordelijke tijden volgt een traditioneel grammaticalisatie-pad zoals het bijvoorbeeld bij Hopper (1991) en Heine (2003) beschreven werd. Hopper (1991: 22) beschreef in zijn artikel vijf principes van grammaticalisatie: ten eerste ‘layering’, d.i. de co-existentie van meerdere mogelijkheden in een taal, ten tweede ‘divergence’, d.i. de onafhankelijke ontwikkeling van het oorspronkelijke talige teken en het gegrammaticaliseerde talige teken, ten derde

²⁹ De problematiek van de keuze tussen het hulpwerkwoord ‘hebben’ en ‘zijn’ wordt in de onderhavige scriptie niet nagegaan. Het wordt alleen in dit verband erop gewezen dat deze vraag gedetailleerd bijvoorbeeld in Haeseryn et al. (1997a: 73-82) behandeld wordt. Het zal ook nog worden toegevoegd dat ook zich de mogelijkheden van de keuze tussen de twee mogelijke hulpwerkwoorden in de loop van de tijd hebben veranderd zodat sommige werkwoorden die oorspronkelijk ‘zijn’ vereisten vandaag met ‘hebben’ gecombineerd worden en vice versa (vgl. van der Horst 2008: 402-403). In het Engels en in de Scandinavische talen heeft zich bijvoorbeeld bijna overal het werkwoord ‘hebben’ als het standaard-hulpwerkwoord doorgezet.

‘specialization’, d.i. specialisatie van het gegrammaticaliseerde talige teken voor een bepaalde functie, ten vierde ‘persistence’, d.i. het voortleven van de oorspronkelijke eigenschappen van het niet gegrammaticaliseerde talige teken in het nieuw gegrammaticaliseerde talige teken, ten vijfde ‘deategorialization’, d.i. de overgang van een categorie, in dit geval van een zelfstandig werkwoord, tot een andere categorie, in dit geval de categorie van hulpwerkwoorden.

Zo werd het oorspronkelijk lexicale zelfstandig werkwoord tot een hulpwerkwoord gegrammaticaliseerd, d.i. ‘deategorialization’, en het bestaat in het taalsysteem enerzijds samen met het oorspronkelijke werkwoord en anderzijds met andere grammaticale mogelijkheden. De specialisatie van het gegrammaticaliseerde ‘hebben’ bestaat daarin dat zich ‘hebben’ in de functie van hulpwerkwoord van het perfectum heeft doorgezet tegen concurrenten zoals ‘eigen’³⁰ in (58a, b, c) in het Oudhoogduits. De persistentie van het gegrammaticaliseerde werkwoord bestaat uiteindelijk in het feit dat het nog in de oude betekenis van ‘bezitten’ kan gebruikt worden.

(58) a. waz er selbo hiar nu quit, thaz eigut ir gehōrit	(Szczepaniak 2009: 134)
‘wat hij zelf hier zegt, dat hebben jullie gehoord’	(vertaling MK)
b. so wir eigun nu gisprochan	(Szczepaniak 2009: 135)
‘zoals wij nu hebben gezegd’	(vertaling MK)
c. Vuir eîgen gesundot	(Szczepaniak 2009: 135)
‘wij hebben ons bezondigd’	(vertaling MK)

Zoals uit de vergelijking van (55b) en (58) blijkt, heeft zich ook de betekenis van het lexicale werkwoord ‘hebben’ in de loop van de tijd veralgemenend zodat het later niet alleen met concrete voorwerpen gecombineerd kan worden maar ook met abstracta. Dit spreekt voor de semantische verbleking, d.i. vermindering van de semantische integriteit (Lehmann 2002, [1995]), zie ook 1.6.1, tijdens de grammaticalisatie.

Verdere ontwikkeling van het perfectum leidde tot een verschuiving van de oorspronkelijk, en in het Engels of Zweeds nog steeds, voornamelijk aspectuele functie tot

³⁰ Etymologie ‘eigen’ <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/eigen> [31 januari 2014]

een bijna uitsluitend temporele functie (vgl. Haeseryn et al. 1997a: 121-125), zoals in (51) werd getoond. Een ander soort verandering van de analytische werkwoordelijke constructies is later de vervanging van de synthetische vormen van het hulpwerkwoord door analytische vormen waarop reeds in (52) voor het hedendaagse Duits en in (53) voor het Middel- en Vroegnieuwlands werd gewezen.

In de rest van dit hoofdstuk wordt nu kort een blik op de ontwikkeling van de analytische vormen van het passivum geworpen dat tenminste formeel enkele overeenstemmingen met het perfectum aanwijst. Een van de parallellen met het perfectum is het feit dat het passief ook de ontwikkeling van synthetisch tot analytisch karakter heeft doorgemaakt. Volgens van der Horst (2008: 405) bezat het Gotisch een synthetisch passief. Synthetische lijdende vormen zijn nog regelmatig in het Zweeds (59) en andere Scandinavische talen te vinden.

- (59) a. Dörren öppnas – eller inte.³¹
‘De deur **wordt geopend** – of toch niet.’
b. Dörren till pappas hemlighet öppnades.³²
‘De deur tot vaders geheim **werd geopend**.’

De andere parallel met de ontwikkeling van het perfectum is het gebruik van hetzelfde hulpwerkwoord ‘zijn’. Zo werd volgens van der Horst (2008: 404) zowel in het Oudnederlands als ook in het Middelnederlands oorspronkelijk het hulpwerkwoord ‘zijn’ gebruikt om passieve constructies te vormen, zoals in (60a).

- (60) a. Dus leidine met hem in di zale/ daer hem **was gediend** wale
b. Alsoe galinus weit ende u tuijcht dat sanies daer in **vergadert worde**
[...]

De combinatie met het hulpwerkwoord ‘worden’ (60b) nemen pas vanuit de 15de eeuw toe hoewel zij al vroeger gedocumenteerd zijn.³³ Waarbij in het Nederlands

³¹ <http://www.kuriren.nu/nyheter/dorren-oppnas-eller-inte-6954398.aspx> [31 januari 2014]

³² <http://www.expressen.se/nyheter/dokument/dorren-till-pappas-hemlighet-oppnades/> [31 januari 2014]

(Haeseryn et al. 1997b: 959, 1403) in (61a), (62a) en in het Duits in (61b), (62b) tot de hedendaagse situatie kwam dat zowel het hulpwerkwoord ‘zijn’ als ook ‘worden’ voor het vormen van het passivum kan gebruikt worden, heeft zich in het Engels (61c), (62c) het hulpwerkwoord ‘weorthan’, d.i. ‘worden’, niet doorgezet en het werkwoord ‘zijn’ werd gegeneraliseerd voor alle passieve constructies. Daarom moet het verschil tussen de perfectieve en imperfectieve betekenis van de constructie in plaats van het hulpwerkwoord door middel van een progressieve constructie ‘is being’ in (61c) worden uitgedrukt. In (61d) en (62d) is ter vergelijking nog een voorbeeld uit het Zweeds als een van de Scandinavische talen waar niet het werkwoord ‘worden’ maar ‘blijven’, d.i. ‘bli’, werd grammaticaliseerd om de imperfectieve betekenis van het passief naast de perfectieve betekenis van het hulpwerkwoord ‘zijn’, d.i. ‘vara’, te coderen.

(61) a. De auto wordt gerepareerd.

b. Das Auto wird repariert.

c. The car is being repaired.

d. Bilen blir reparerad.

(62) a. De auto is gerepareerd.

b. Das Auto ist repariert.

c. The car is repaired.

d. Bilen är reparerad.

Het ontstaan van de analytische werkwoordelijke constructies in de loop van de tijd dat in dit hoofdstuk werd besproken, illustreert aan de ene kant weer een van de vele grammaticalisatieprocessen in het Nederlands die over het algemeen parallelle tendenties in alle Germaanse talen bewijst maar aan de andere kant tonen de individuele grammaticalisatieprocessen wezenlijke verschillen.

³³ Voor de situatie in het Duits in betrekking tot de verhouding tussen ‘zijn’ en ‘worden’ als hulpwerkwoorden van het passief, geeft Szczepaniak (2009: 143) dat in het Oudhoogduits bijna 70 % van de werkwoorden met ‘zijn’ voorkwamen en alleen 30 % met ‘worden’. In het Middelhoogduits is het gebruik van beide hulpwerkwoorden in evenwicht en voor het hedendaagse Duits constateert Szczepaniak de verhouding 25 % tot 75 % ten gunste van het hulpwerkwoord ‘worden’.

In dit hoofdstuk werden geenszins alle mogelijkheden om passieve zinnen te vormen behandeld en degene die behandeld worden, waren ook niet in alle details beschreven. Het hoofdstuk was echter slechts als een schets van de ontwikkelingen van een autonoom lexicaal werkwoord tot een afhankelijk grammaticaal hulpwerkwoord tegen de achtergrond van de theorie van grammaticalisatie geschilderd, waarin het hopelijk geslaagd is.

2.2.3 Modale hulpwerkwoorden

Het laatste deel van de sectie over grammaticalisatie in de verbale sfeer van de Nederlandse taal is de beschrijving van de ontwikkelingen van een bijzondere groep werkwoorden, d.i. van modale hulpwerkwoorden. De ANS (Haeseryn et al. 1997a: 46) kent de volgende modale hulpwerkwoorden: ‘kunnen’, ‘moeten’, ‘(be)hoeven’, ‘mogen’, ‘willen’, ‘zullen’, ‘blijken’, ‘lijken’, ‘schijnen’, ‘heten’, ‘dunken’, ‘voorkomen’ en ‘toeschijnen’. Hier wordt nu het ontstaan van deze groep werkwoorden besproken, voor de recente ontwikkelingen zie 1.6.2 en Nuyts (2011, 2013). Zoals Van Ostaeyen & Nuyts (2004: 20) schrijven is er relatief weinig onderzoek gedaan in betrekking tot de synchrone en diachrone situatie van de modale hulpwerkwoorden in het Nederlands en de belangrijkste studies zijn bijv. Duinhoven (1994) en Nuyts (1996, 2001: 228ff). Voor een overzicht van de situatie van modale werkwoorden in andere Germaanse talen, vergelijk b. v. Mortelmans, Boye & van der Auwera (2009).

In verband met grammaticalisatie en met vergelijking van het Nederlandse systeem van modale werkwoorden met het systeem van het Duits en het Engels schrijft Van Ostaeyen & Nuyts (2004: 12) dat het Nederlands ten opzichte van graad van grammaticalisatie tussen de Engelse en de Duitse modale werkwoorden staat. Voordat nu iets meer over de ontwikkeling van het Nederlandse systeem van modale hulpwerkwoorden wordt gezegd, zal nu een paar basisbegrippen met betrekking tot modaliteit kort ingevoerd worden.

De twee belangrijkste noties in verband met modaliteit zijn de twee mogelijke soorten modaliteit, d.i. de objectieve en epistemische de modaliteit. Zoals de naam al zegt wordt door objectieve modaliteit de objectieve mogelijkheden uitgedrukt. Het modale hulpwerkwoord ‘moeten’ in de zin (63) uitgesproken in een context wanneer een groep mensen daarover spreekt wie de afwas moet doen, heeft objectieve betekenis omdat de zin op objectieve feiten baseert. Als dezelfde zin in (63) een persoon gebruikt in de situatie dat

deze persoon geluiden uit de keuken hoort en daarom denkt dat Piet de afwas moet doen, gaat het om epistemische modaliteit, d.w.z. de zin baseert niet op objectieve feiten maar op subjectieve oordelen van de spreker. Het verschil tussen de objectieve en epistemische (ook soms subjectieve) modaliteit wordt uit de omschrijvingen van de twee mogelijke lezingen van (63) in (64a) en (64b) duidelijk.

(63) Piet moet de afwas doen.

(64) a. Piet is nu aan de beurt om de afwas te doen.

b. Ik ben me vrij zeker dat Piet de afwas doet.

De mening die in de bovengenoemde literatuur gepresenteerd wordt, gaat ervan uit dat de evolutie van de modale werkwoorden een typisch voorbeeld van grammaticalisatie voorstelt. Duinhoven (1994) argumenteert uitsluitend theoretisch en conceptueel en bespreekt de mogelijke wegen van een lexicaal werkwoord tot een modaal hulpwerkwoord, waarbij Nuyts (1996, 2001) met historische voorbeelden werkt die grotendeels het model van Duinhoven (1994) ondersteunt. Van Ostaeyen & Nuyts (2004: 21) presenteren een tabel (65) van de ontwikkelingen van de vier belangrijkste modale hulpwerkwoorden.

(65) a. kunnen	lexicale betekenis: ‘mentale capaciteit hebben, kennen’ > dynamisch > deontisch > epistemisch
b. mogen	lexicale betekenis: ‘sterk zijn’ > dynamisch > deontisch > epistemisch
c. moeten	lexicale betekenis: (?)‘meten, de grenzen bepalen’ > dynamisch > deontisch > evidentieel
d. zullen	lexicale betekenis: ‘iemand iets schuldig zijn’ > deontisch > temporeel > epistemisch ³⁴

³⁴ De drie soorten modaliteit gebruikt door Jan Nuyts worden in Boogaart (2009: 213) geïllustreerd door de volgende drie Nederlandse zinnen waar het modale werkwoord ‘kunnen’ gebruikt werd.

1. Gedachten *kun* je niet lezen.
2. Van mij *kunt* u rustig naar huis gaan.
3. *Kan* dat ze hem ergens gevonden hebben?

Oorspronkelijk, d.i. in het Oudnederlands en de respectievelijke perioden van de andere Germaanse talen, hadden de modale werkwoorden een lexicale betekenis die ook volgens Van Ostaeyen & Nuyts (2004: 21) deels nog in de hedendaagse taal voorkomt zoals in (66).

- (66) a. Hij kan Frans.
b. Hij kan kunstjes met een bal.

Als de tweede trap in de ontwikkeling kwam in het Middelnederlands het ontstaan van objectieve modale functie van de hedendaagse modale werkwoorden. Deze fase werd erdoor gekarakteriseerd dat de oorspronkelijk autonome werkwoorden nu samen met een ander werkwoord optreden dat door het modale werkwoord gemodificeerd wordt. In dezelfde tijd, d.w.z. in het Middelhoogduits, ontstond de objectieve modaliteit ook in het Duits, zoals Szczepaniak (2011: 168) toont.

- (67) a. Dierste sake es van den tween. dat voel liede sijn die en geen latijn en
conen noch en verstaen (Van Ostaeyen & Nuyts 2004: 123)
b. si liep vore want si conde als een beeste
(Van Ostaeyen & Nuyts 2004: 124)

In (67a) wordt het werkwoord ‘conen’ in de oorspronkelijk lexicale betekenis gebruikt, d.w.z. het wordt het feit besproken dat iemand iets niet beheerst, iets niet kan. Daarentegen wordt in de Middelnederlandse zin in (67b) al hetzelfde werkwoord als een hulpwerkwoord gebruikt, in dit geval hoewel met het gemodificeerde hoofdwerkwoord ‘lopen’ alleen geïmpliceerd.

In het Vroegnieuw-nederlands ontwikkeld zich het modale systeem langzaam tot de huidige situatie en zo kunnen zinnen zoals (68) gevonden worden waar de spreker reeds zijn eigen subjectieve mening met behulp van de modale werkwoorden tot uiting brengt.

- (68) ‘tkan sijn Mevrouw, dat gij wen gij u bruijgom siet, Don Jan vergeten sult,
en slijten u verdriet. (Van Ostaeyen & Nuyts 2004: 163)

Szczepaniak (2011: 165ff) illustreert de ontwikkeling van de modale hulpwerkwoorden met de drie soorten context van Diewald (2002) die in 1.6.2 werd voorgesteld, d.i. de niet-typische context, de kritische context en de isolerende context. Zo werd in het Middelnederlands de modale betekenis niet typisch en moest uit de context gehaald worden. In de loop van de tijd heeft zich deze niet-typische betekenis gestabiliseerd en zo ontstond een kritische context die de modale lezing favoriseert maar de oorspronkelijke lezing nog toelaat en daarom ambigu blijft (63). Ten slotte wordt een constructie, of in dit geval de modale lezing van de hedendaagse modale hulpwerkwoorden zo stabiel dat alle andere contexten bijna uitgesloten zijn en de modale betekenis werd op deze manier van de andere geïsoleerd.

2.2.4 Progressieve constructies met ‘aan het’

In het laatste hoofdstuk van de sectie van de onderhavige scriptie dat zich met het thema van grammaticalisatieprocessen bezighoudt, wordt nu de grammaticalisatie van de Nederlandse progressieve constructie met ‘aan het’ en infinitief besproken. Deze oorspronkelijk locatieve constructie in het Nederlands werd bijv. in Booij (2004, 2008), voor het Afrikaans in Breed & Brisard (2013) (69) en voor het Duits (Szczepaniak 2011: 158-165) waar een soortgelijke constructie (69b) weliswaar gebruikt wordt, hoort echter niet in tegenstelling tot het Nederlands tot de standaardtaal³⁵. Met de vergelijking van de Germaanse talen op basis van de progressieve constructies heeft zich gedetailleerd bijvoorbeeld Van Pottelberge (2004, 2005, 2007) of Krause (2002) bevat.

(69) a. Ich war noch am Arbeiten.

‘Ik was nog aan het werken.’ (Booij 2004: 98)

b. Sy is aan die weg-gaan. / Sy is anet weggaan.

‘Zij gaat weg.’ (Booij 2008: 81)

³⁵ De positie van deze constructie in het Standaardhoogduits verandert hoewel relatief snel en hoe Szczepaniak (2011: 158) en Van Pottelberge (2004: 184) schrijven, dringt deze vorm langzaam niet alleen tot de geschreven taal door maar ook tot leerboeken van Duits als een vreemde taal.

Zoals Szczepaniak (2011: 159) opmerkt, is de progressieve vorm in het Duits een compensatie van het verdwijnen van de aspectuele functies van het perfectum waarover in 2.2.2 de rede was. Deze opmerking laat zich ook op de situatie in het Nederlands overdragen.

In tegenstelling tot het Engels waar de progressieve vormen redelijk vrij met andere werkwoordelijke vormen gecombineerd kunnen worden, gelden in het Nederlands enkele beperkingen. Zo schrijft Booij (2004: 99) dat de handeling die door het werkwoord uitgedrukt wordt een zekere duur moet hebben om voor de ‘aan het’-constructie in aanmerking te kunnen komen, zie (70).

- (70) a. Jan is aan het fietsen.
b. Jan is aan het eten.
c. *Jan is aan het wonen in Amsterdam.
d. *Jan is de finish aan het bereiken. (Booij 2004: 99)

De Nederlandse constructie kan ook, zoals Booij (2008: 84) zegt, in vergelijking met het Engels (71a) niet in passieve zinnen gebruikt worden (71b).

- (71) a. The paper was being read.
b. *De krant was aan het lezen geworden. (Booij 2008: 84)

Szczepaniak (2011: 160) zegt dat de constructies zoals de ‘aan het’-progressief oorspronkelijk een locatieve betekenis hadden en dat zij een typisch voorbeeld van grammaticalisatie, d.i. een graduele ontwikkeling van een lexicale uitdrukking tot een grammaticale constructie. Van Pottelberge (2005: 173) aan de andere kant schrijft dat deze mening niet zeker is en dat de constructie waarschijnlijk al in het Middelnederlands (72a) en Middelhoogduits (72b) een progressieve betekenis had en daarom niet een voorbeeld van grammaticalisatie in de traditionele zin kan zijn. Als het zo is, spreekt Van Pottelberges (2005) argumentatie voor een geval van secundaire grammaticalisatie, d.w.z. de ontwikkelingen van een reeds grammaticaal talig teken.

- (72) a. Want doe alst *was ant raken*, // Luudde hi zire clocken clanc // Ende

in enen stilren zanc.

(Van Pottelberge 2005: 177)

b. Fand wir king Phillips, der *am herausreiten was*.

(Van Pottelberge 2005: 174)

Van Pottelberge (2005: 177) stelt verder dat ook in de 16de eeuw was de constructie nog relatief schaars en dat de vermoedelijke locatieve betekenis ontbreekt, zoals (73) toont.

(73) Als de sluijs *aent loopen* is can zij wel zoo veel waters uijtloosen alsse verswellegen mach.

Gebaseerd op de bovengenoemde voorbeelden en argumenten ziet Van Pottelberge (2005: 178) de oorsprong van de progressieve constructie met ‘aan het’ in het Nederlands en met ‘am’ in het Duits echter in de genominaliseerde infinitief dan in een locatieve constructie³⁶ (Booij 2004, 2008; Szczepaniak 2011; enzovoorts) naar het voorbeeld van ‘lopen’ en ‘het lopen’.

Hoewel de opinies over de oorsprong van de progressieve constructie met ‘aan het’ in het Nederlands niet unaniem gedeeld werden, is het waar dat in het hedendaagse Nederlands de constructie gegrammaticaliseerd is en dat de constructie in plaats van lexicale uitdrukkingen gebruikt wordt om aan te tonen dat een handeling op het moment van het spreken wordt uitgevoerd.

(74) a. Op dit moment is hij de krant aan het lezen.

b. At the moment, he is reading the newspaper.

c. Op dit moment leest hij de krant.

d. *At the moment, he reads the newspaper.

³⁶ De oorsprong van de functioneel soortgelijke Engelse progressieve constructie van de soort ‘to be V-ing’ zijn in de literatuur (bijv. Kranich 2010; Ziegeler 2006) ook relatief vaak gediscussieerd en als een van de mogelijk bronnen van de hedendaagse constructie geldt ook een locatieve constructie. Hoewel in het Engels de locatieve basis van de constructie echter onwaarschijnlijk schijnt, blijft dit in het Nederlands en in Duits wel mogelijk. Voor de locatieve oorsprong van de constructie in het Nederlands en in het Duits spreekt vooral het nominale karakter van de constructie terwijl in het Engels is de constructie echter verbaal in natuur.

Dat het zo is, wordt duidelijk ook door de vergelijking met het Engels waar de grammaticalisatie verder blijkt te zijn en waarbij in het Nederlands het niet-progressieve presens ook met lexicale middelen om progressiviteit uit te drukken gecombineerd kan worden (74c), is dat in het Engels (74d) niet meer mogelijk. Zoals Van Pottelberge (2007: 127) schrijft kunnen in het Nederlands niet-progressieve vormen elke progressieve constructie met ‘aan het’ vervangen. Zo blijkt het Nederlands een tussenpositie (vgl. hoofdstuk 3) tussen het Engels en het Duits aan te nemen in de kwestie van gegrammaticaliseerde progressieve constructies.

2.2.5 Samenvatting

In deze sectie over grammaticalisatie in de verbale sfeer van het Nederlands werden enkele wezenlijk ontwikkelingen in de geschiedenis van de Nederlandse taal bediscussieerd: het ontstaan van het dentale suffix ‘-te/-de’ bij de zogeheten zwakke werkwoorden (2.2.1), het ontstaan van analytische werkwoordelijk constructies zoals het perfectum met ‘hebben’ en ‘zijn’ en de analytische lijdende vorm (2.2.2), in (2.2.3) werd de ontwikkeling van een bijzondere soort hulpwerkwoorden, van de modale hulpwerkwoorden, en ten slotte werd nog het ontstaan van de gegrammaticaliseerde progressieve constructie met ‘aan het’ (2.2.4) behandeld.

Hoewel de meerderheid van de besproken werkwoordelijke constructies van analytische natuur zijn en in het algemeen de ontwikkeling van het Nederlands in de richting van analytische vormen gaat, werd aan de hand van de zogeheten zwakke werkwoorden getoond dat het niet altijd het geval moet zijn. Het werd ook erop gewezen dat in betrekking tot de ontwikkelingen in de verbale sfeer is het Nederlands te vergelijken met andere Germaanse talen die zich ook in dezelfde richting ontwikkelen.

3 Grammaticalisatie en typologie

Nadat in de secties van het hoofdstuk 2 getoond werd hoe de grammaticalisatieprocessen het gezicht van het hedendaagse Nederlands hebben beïnvloed, wordt in dit hoofdstuk de vraag nagegaan of de graad van grammaticalisatie in een taal gemeten kan worden en indien ja of van deze informatie gebruik kan gemaakt worden om een typologische vergelijking van verwante talen te doen.

De vraag baseert op het theoretische deel van de onderhavige scriptie hoofdzakelijk samengevat in het hoofdstuk 1. Daar werd namelijk getoond dat grammaticalisatie op zich niet gelijk met de formele veranderingen van gegrammaticaliseerde talige tekens is. Grammaticalisatie is, zoals in deze tekst meerdere keren werd vastgesteld, een semantisch-functionele verandering in een taalsysteem. Deze definitie van grammaticalisatie sluit hoewel de mogelijkheden van een typologische classificatie van verwante talen grotendeels uit of zij maakt dit soort classificatie problematischer. Als bij zulke vergelijkingen een formelere opvatting van grammaticalisatie in de traditie van Lehmann (2002, [1995]), Givón (1971, 1979) of Heine & Kuteva (2002) en de algemene opvatting van grammaticalisatie-padden gehanteerd wordt, kan inderdaad een vergelijking van de talen van een taalfamilie worden uitgevoerd omdat de talen of tenminste altijd een vergelijkbaar deel van het taalsysteem op een grammaticalisatie-pad gepositioneerd kan worden en opvolgend gemeten worden.

In samenhang met deze hypothese argumenteren bijvoorbeeld Carlier, De Mulder & Lamiroy (2012: 287) op volgende manier:

[W]ithin a language family, comparable grammaticalization phenomena can be at the outset or on-going in one language and have reached a stage further down the cline in another language, or even that grammaticalization phenomena present in one language may be absent in the other one.

Carlier, De Mulder & Lamiroy (2012) en andere artikels uit de speciale uitgave van 'Folia Linguistica' over grammaticalisatie in de Romaanse talen hielden zich met de vraag bezig hoe de afzonderlijke Romaanse talen te classificeren zijn in betrekking tot hun graad van grammaticalisatie. Op grond van verschillende voorbeelden kwamen zij met de aanname dat in de Romaanse tak van de Indo-Europese talen een bepaalde volgorde kan

worden vastgesteld. De algemene mening gearticuleerd door Fagard & Mardale (2012) is dat de volgorde de volgende zou moeten zijn: Frans > Italiaans > Spaans > Portugees > Roemeens.

Voor de Germaanse talen werd tot nu toe een aantal werken (Hüning, Vogel, van der Wouden & Verhagen 2006; König & Gast 2007 en Vismans, Hüning & Weerman 2010) gepubliceerd waarin in het algemeen de mening gerepresenteerd wordt dat de volgorde de volgende zou moeten zijn: Engels > Nederlands > Duits. Deze grove indeling stemt met de in de literatuur algemeen vertreden (bijv. Van Haeringen 1956) mening van typologische scala van de Germaanse talen waarbij aan de ene kant Engels, Afrikaans en de Scandinavische talen staan waarbij aan de andere IJslands, Faeröers en Duits. In de volgende alinea's wordt nu aan de hand van een rij van recente vergelijkende werken (bijv. Hüning 2009; van der Auwera 2012b; Diepeveen & Van de Velde 2010; Diepeveen 2012; Braber & McLelland 2010 en Buccini 2010) over de Germaanse talen de mogelijkheid grammaticalisatie tot een typologisch kenmerk te avanceren onderzocht.

In verband met de reeds genoemde middenpositie van het Nederlands tussen de twee buurtalen, d.i. het Engels en het Duits, benadrukt Hüning (2006) in aanleuning aan de werken van Van Haeringen (1956) bijvoorbeeld de morfologische kenmerken zoals het aantal genera, morfologie van het getal en de adjectivische morfologie. In deze algemene opzichten van de buigingsmorfologie lijkt vanuit een historisch perspectief het Nederlands inderdaad een soort evenwicht tussen het Engels en het Duits te bewaren. De tussenpositie van het Nederlands in betrekking tot de meervoudsmorfologie wordt ook door Kürschner (2006) beklemtoond.

Deze mening verdedigt ook Weerman (2006) waarbij hij de synchrone situatie van het Nederlands ten opzichte van de constructies met 'men' met de geografische positie van de drie talen in verbinding zet. Hij constateert dat de positie van het Nederlands tussen het Engels en het Duits op het taalcontact enerzijds met het relatief progressieve Engels en anderzijds met het relatief conservatieve Duits gebaseerd is.

Landsbergen (2006) houdt zich direct met grammaticalisatieprocessen in de drie West-Germaanse talen, het Nederlands, het Duits en het Engels bezig. Hij heeft de werkwoorden 'krijgen', 'kriegen' en 'get' onderzocht en stelde frappante overeenstemmingen in de ontwikkelingen van de drie woorden: volgens Landsbergen (2006) hebben alle drie in ongeveer dezelfde tijd een soortgelijke grammaticalisatie

doorgemaakt, wat voor taalcontact spreekt. Meer congruenties vindt hij (2006: 270-271) echter tussen het Nederlands en het Duits dan tussen het Nederlands en het Engels wat naar dezelfde logica door het intensievere taalcontact tussen Nederland en Duitsland te verklaren is.

De rol van het taalcontact niet alleen voor de synchrone beschrijving van het Nederlands maar voornamelijk voor het ontstaan van de Nederlandse taal beschrijft in zijn artikel Buccini (2010) die het taalcontact tussen het Frankisch en de Ingveonse talen in de loop van de 7de en 8de eeuwen bekijkt. Hij (2010: 301) ziet dan het Nederlands niet alleen als een taal tussen het Engels en Duits maar in zekere zin zelfs als het product van deze talen. Buccini (2010: 312) trekt een parallel tussen de sociolinguïstische situatie van het Scandinavisch in England en met het Ingveoons in de Lage landen en concludeert dat het Nederlands het resultaat van de invloed van de sprekers van de Ingveonse variëteiten op de taal van de Franken moest zijn. Gast & van der Auwera (2012) en Heine (2009) presenteren van de algemene perspectieve een soortgelijk idee geformuleerd onder de term van ‘contact-induced grammaticalization’.

De positie van het Nederlands meer aan de zijde van het Duits dan van het Engels zien ook bijvoorbeeld Diepeveen (2012) en Diepeveen & Van de Velde (2010) die op de ontbrekende verschillen tussen de adverbiale en adjectivische morfologie in het Duits en in het Nederlands aan de ene kant opmerkelijk maken en op de consequente markering van bijwoorden in het Engels aan de andere kant. Deze verschillen zijn in (75a, b, c) en (76a, b, c) te zien.

(75) a. Hij praat vreemd. (Diepeveen & Van de Velde 2010: 382)

b. Er spricht seltsam. (Diepeveen & Van de Velde 2010: 382)

c. He speaks oddly.

(76) a. Hij is vreemd. (Diepeveen & Van de Velde 2010: 382)

b. Er ist seltsam. (Diepeveen & Van de Velde 2010: 382)

c. He is odd.

In van der Auwera (2012b) de focus ligt niet meer op de morfologische kenmerken maar echter op de semantische en functionele eigenschappen van ‘one/you/they’ in het

Engels (2012b: 81), ‘ze/men/je’ in het Nederlands (2012b: 82) en ‘einer/einem/einen/man/du’ in het Duits (2012b: 83). Van der Auwera (2012b) betoont de betekenis van contrastieve taalwetenschap als de basis voor typologische vergelijkingen. De aanpak van van der Auwera (2012b) lijkt ook sterk op het vergelijkende werk van Carlier, De Mulder & Lamiroy (2012) in betrekking tot de grammaticalisatie binnen de Romaanse talen.

Afsluitend laat zich constateren dat hoewel er in de laatste jaren een aantal werken over de convergenties en divergenties tussen de enkele Germaanse talen zijn ontstaan, een typologische vergelijking gebaseerd op de graad van grammaticalisatie van bepaalde vergelijkbare constructies in het Nederlands en andere talen werd echter nog niet werd uitgevoerd (als een van de weinige uitzonderingen geldt bijvoorbeeld Landsbergen 2006). Zoals aan het begin van dit hoofdstuk vermeld werd, kan de terminologische verwarring in de literatuur over grammaticalisatie een wezenlijk probleem zijn. In plaats van grammaticalisatie zou in dit geval tenminste enkele van Lehmanns (2002, [1995]) parameters van voordeel kunnen zijn. Zij kunnen misschien als een basis voor een empirische vergelijking tussen de Germaanse talen kunnen dienen.

4 Besluit

De onderhavige scriptie heeft in twee delen, in een theoretisch en een praktisch deel, de problematiek van grammaticalisatie geschetst. In de eerste helft werd het thema geïntroduceerd als een gedachte die in de taalwetenschappelijke literatuur impliciet lang present was zoals in 1.1 getoond werd. Met de ontwikkelingen van de grammatica van de menselijke talen heeft zich ook bijv. Wilhelm von Humboldt en later Georg von der Gabelentz uiteengezet. In 1.2 werd het werk van Antoine Meillet gepresenteerd wie het begrip ‘grammaticalisatie’ voor de eerste keer gebruikt was en daarom wordt hij in de literatuur als de vader van de grammaticalisatie-studies geprezen. Voor de moderne linguïstiek en voor de latere herontdekking van grammaticalisatie was waarschijnlijk Jerzy Kuryłowicz van groter belang, was ook Van Ostaeyen & Nuyts (2004: 12) onderstrepen. Met de notie van grammaticalisatie bij Jerzy Kuryłowicz bevat zich het hoofdstuk 1.3 dat de bespreking van de moderne periode van het onderzoek van grammaticalisatie in de hoofdstukken 1.4, 1.5 en 1.6 mogelijk maakt. Bijzonders gedetailleerd werd in 1.5 de opvatting van Christian Lehmann dat grammaticalisatie met behulp van zes parameters gekwantificeerd kan worden. Ten slotte werd in 1.6 de actuele situatie besproken waarbij in het bijzonder het verschil tussen primaire en secundaire grammaticalisatie (1.6.1) aan bod kwam. In dit hoofdstuk werd een van de belangrijkste theoretische overleggingen van deze tekst gepresenteerd, d.i. dat de formele veranderingen die traditioneel onder de term secundaire grammaticalisatie samengevat worden alleen een potentiële, niet noodzakelijke, voortzetting van primaire grammaticalisatie. Centraal staat hierbij de noties van Andersen (2006) en de functionele verandering van het talige teken.

De tweede helft van de onderhavige scriptie heeft zich met een aantal voorbeelden van de theoretisch besproken fundamenten van grammaticalisatie bezig gehouden. Er werden ontwikkelingen uit de geschiedenis van het Nederlands enerzijds in het naamwoordelijke (2.1) domein en anderzijds in het werkwoordelijke (2.2) domein van het taalsysteem behandeld. Op het nominale gebied van het Nederlands werden thema’s besproken zoals de ontwikkeling van ontkenning en de zogeheten Jespersencyclus, het ontstaan van bepaalde en onbepaalde lidwoorden, de vorming van nieuwe complexe voorzetsels en ten slotte nog de stabilisatie van woordvolgorde in naamwoordgroepen. Binnen de verbale sfeer van het Nederlands werden ontwikkelingen geschetst zoals het tot stand komen van de dentale suffixen bij zogeheten zwakke werkwoorden, het begin en de

verspreiding van analytische werkwoordelijke constructies zoals het perfectum en passivum, de ontwikkelingen van de modale hulpwerkwoorden en de grammaticalisatie van het 'aan het' progressief. Bij deze ontwikkelingen werd altijd geprobeerd om de stand van een gegeven constructie of een ander fenomeen in verschillende historische fasen van het Nederlands en tegelijkertijd een vergelijking met de situatie in andere Germaanse talen uit die tijd te maken om de evolutie van het Nederlands niet geïsoleerd maar echter steeds in contrast met de talige omgeving van het Nederlands te laten zien.

Aan het voorbeeld van de Nederlandse taal kon ook een aantal algemenere karakteristieke tendenties in de Europese talen worden getoond. Met zulke eigenschappen hebben zich taalwetenschappers (bijv. Haspelmath 2001) in het kader van areaalinguïstiek uiteengezet en bewezen dat bijvoorbeeld het ontstaan van bepaalde en onbepaalde lidwoorden uit voornaamwoorden en uit telwoorden of het gebruik van analytische perfectconstructies met het hulpwerkwoord 'hebben' buiten Europa een relatief schaars verschijnsel is.

Alle fenomenen die in de onderhavige scriptie werden getoond zijn hoewel uitsluitend als een schets te begrijpen zoals meerdere keren in de tekst ook vermeld werd omdat de omvang van een masterscriptie geen gedetailleerdere studie toelaat. Daarom konden bijvoorbeeld de ontwikkelingen op het niveau van teksten onder de loep worden genomen, d.w.z. het ontstaan van discourse markeringen, de stabilisatie van woordvolgorde in hoofdzin en in bijzin en ook de grammaticalisatie van verschillende voegwoorden. Nauwkeuriger kon ook de discussie van de actuele problemen van de theorie van grammaticalisatie behandeld worden. Deze tekortkomingen bieden anderzijds tegelijkertijd ook ruimte voor verder onderzoek.

Aan de andere hand biedt dit overzicht van grammaticalisatieprocessen in het Nederlands de lezer de eerste indruk van het thema en kan op deze manier als de eerste ontmoeting met grammaticalisatie in het Nederlands en in het algemeen dienen.

5 Resumés

5.1 Resumé in het Nederlands

De onderhavige scriptie is gewijd aan de beschrijving van grammaticalisatieprocessen zowel in het algemeen als ook aan de hand van concrete voorbeelden uit het Nederlands. In de eerste sectie wordt de geschiedenis van grammaticalisatie gepresenteerd vanuit de beginselen tot de hedendaagse herontdekking ervan. Verder worden op basis van de theoretische discussie twee sferen van het Nederlands onderzocht: de nominale sfeer en de verbale sfeer. In aansluiting wordt besproken of en in hoeverre zouden de Germaanse talen onder elkaar typologisch in betrekking tot de algemene graad van grammaticalisatie kunnen worden vergeleken.

5.2 Résumé in English

The main aim of the presented master's thesis is to analyse grammaticalization processes in general with a special attention to the situation in Dutch. In the first section of this master's thesis, a short history of grammaticalization studies will be presented covering the period from the very beginnings until its contemporary re-discovery. Further, the grammaticalization processes in the nominal and the verbal structures of the Dutch language will be surveyed. Subsequently, the idea of typological comparison of the Germanic languages with respect to their overall level of grammaticalization will be explored.

5.3 Resumé v češtině

Předkládaná magisterská diplomová práce se věnuje tématu gramatikalizačních procesů v nizozemském jazyce. Nejdříve je obecně nastíněn vývoj myšlení o tomto jevu na pozadí vývoje jazykovědy jako vědní disciplíny ve dvacátém století, následně je nabídnuto shrnutí současné obecné diskuze. Dále je nabídnuto shrnutí aktuálních prací o gramatikalizaci v nizozemském jazyce. V další části jsou pak na příkladu nizozemštiny ilustrovány gramatikalizační procesy ve dvou primárních oblastech jazykového systému, tj. v oblasti nominální a v oblasti verbální. Závěrem je nastíněna možnost typologického srovnávání nizozemštiny s ostatními germánskými jazyky na základě stupně jejich gramatikalizace.

6 Bronnen

6.1 Bibliografie

- Andersen, Henning. 2001. "Actualization and the (uni)directionality of change". In *Actualization*. Henning Andersen (ed.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 225–248.
- Andersen, Henning. 2005. "Review of Joseph and Janda (2003)". *Diachronica*, 22 (1). 155–176.
- Andersen, Henning. 2006. "Grammation, regrammation, and degrammation: Tense loss in Russian". *Diachronica*, 2 (2006). 231–258.
- Andersen, Henning. 2008. "Grammaticalization in a speaker-oriented theory of change". In *Grammatical Change and Linguistic Theory. The Rosendal papers*. Eythórsson, Thórhallur (ed.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 11–44.
- Arens, Hans. 1969. *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*. Freiburg/München: K. Alber.
- Askedal, John Ole. 2008. "'Degrammaticalization' versus typology. Reflections on a strained relationship". In *Grammatical Change and Linguistic Theory. The Rosendal papers*. Eythórsson, Thórhallur (ed.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 45–79.
- Auwers, Johan van der. 2009. "The Jespersen Cycles" In *Cyclical Change*. van Gelderen, Elly (ed.). 35-71.
- Auwers, Johan van der. 2012a. "Wat het Nederlands ons kan leren over de Jespersencyclus". *Nederlandse taalkunde*. 17. 403-413.
- Auwers, Johan van der. 2012b. „From contrastive linguistics to linguistic typology“. *Languages in Contrast*. 12(1). 69–86.
- Batllori, Montserrat; Hernanz, Maria-Luïsa; Picallo, Carme & Francesc Roca. 2005. *Grammaticalization and Parametric Variation*. Oxford: Oxford University Press.
- Bisang, Walter. 2004. "Grammaticalization without coevolution of form and meaning: The case of tense-aspect-modality in East and mainland Southeast Asia". In *What makes grammaticalization? A look from its fringes and its components*. Bisang, Walter; Himmelnann, Nikolaus P. & Björn Wiemer (eds.), Berlin: Mouton de Gruyter. 109–138.

- Boogaart, Rony. 2009. "Semantics and pragmatics in construction grammar". In *Context and constructions*. Bergs, Alexander & Gabriele Diewald (eds.). Amsterdam: John Benjamins. 213-241.
- Booij, Geert. 2004. "De aan-het-infinitief-constructie in het Nederlands". In *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*. Caluwe, Johan de; Schutter, Georges de; Devos, Magda & Jacques van Keymeulen (eds.) Gent: Vakgroep Nederlandse Taalkunde, Rijksuniversiteit Gent. 97–106.
- Booij, Geerts. 2008. „Constructional idioms as products of linguistic change: the aan het+ INFINITIVE construction in Dutch“. In *Constructions and language change*. Bergs, Alexander & Gabriele Diewald (eds.). Berlin: Mouton de Gruyter. 79-104.
- Booij, Geert & Matthias Hüning. 2013. „Affixoids and constructional idioms.“ To appear in Boogaart, Ronny; Coleman, Timothy & Gijsbert Rutten (eds.) *Extending the scope of construction-based grammar*. Berlin: De Gruyter.
- Blom, Corrien & Geert Booij. 2003. „The diachrony of complex predicates in Dutch: a case study in grammaticalization.“ *Acta Linguistica Hungarica* 50. 61–91.
- Braber, Natalie, & Nicola McLelland. 2010. „Combining Modal Particles in German and Dutch“. *Journal of Germanic Linguistics*. 22 (4). 461–482.
- Breed, Adri & Brisard, Frank. 2013. „Periphrastic progressive constructions in Afrikaans and Dutch: A comparison“. Presentation at *A German Sandwich 2013. Dutch between English and German. A Comparative Linguistic Conference*. Katholieke Universiteit Leuven: Department of Linguistics. January 11-12, 2013.
- Breban, Tine; Vanderbiesen, Jeroen; Davidse, Kristin; Brems, Lieselotte & Tanja Mortelmans. 2012. "New reflections on the sources, outcomes, defining features and motivations of grammaticalization" In *Grammaticalization and language change: new reflections*. Davidse, Kristin; Breban, Tine; Brems, Lieselotte & Tanja Mortelmans (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 1–35.
- Bree, Cor van. 1987. *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris.
- Berg, B. van den. 1971. *Inleiding tot de Middelnederlandse Syntaxis*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Buccini, Anthony F. 2010. "Between Pre-German and Pre-English: The Origin of Dutch". *Journal of Germanic Linguistics*. 22 (4). 301–314.

- Bybee, Joan L. & Paul J. Hopper. 2001. *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Bybee, Joan L. 2011. "Usage-based theory and grammaticalization". In *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Narrog, Heiko & Bernd Heine (eds.), Oxford: Oxford University Press. 69–79.
- Campbell, Lyle & Richard Janda. 2001. "Conceptions of Grammaticalization and Their Problems." *Language Sciences*, 23 (2–3). 93–112.
- Campbell, Lyle. 2001. "What's Wrong with Grammaticalization?" *Language Sciences*, 23 (2–3). 113–161.
- Carlier, Anne; De Mulder, Walter; & Béatrice Lamiroy. 2012. "Introduction: The pace of grammaticalization in a typological perspective". *Folia Linguistica*, 46 (2). 287–301.
- Comrie, Bernard. 1980. "Morphology and word order reconstruction: problems and prospects." In *Historical Morphology*. Frisiak, Jacek (ed.), The Hague: Mouton. 83–96.
- Comrie, Bernard. 1995. "Tense and Aspect." In *Syntax: An International Handbook of Contemporary Research. Vol. II*. Jacobs, Joachim; Stechow, Arnim von; Sternefeld, Wolfgang & Theo Vennemann (eds.), Berlin/New York: de Gruyter. 1244–1251.
- Corbett, Greville G. 2006. *Features*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coussé, Evie. 2008. *Motivaties voor volgordevariatie. Een diachrone studie van werkwoordvolgorde in het Nederlands*. Ph. D. proefschrift. Universiteit Gent.
- Coussé, Evie. 2010. „Grammaticalisatie in de ambtelijke formule ‘zoals voorzeid is.’” *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. 126. 20–33.
- Coussé, Evie. 2013. "The grammaticalization of the have perfect in Dutch – a corpus study of contextual extension and semantic generalization". *Language Sciences*, 36 (March). 103–112.
- Dahl, Östen. 1979. "Typology of sentence negation". *Linguistics*, 17. 79–106.
- Dahl, Östen. 2001a. "Inflationary effects in language and elsewhere." In *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure*. Bybee, Joan L. & Paul J. Hopper. (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 471–481.
- Dahl, Östen. 2001b. "Grammaticalization and the life cycles of constructions". *RASK – Internationalt tidskrift for sprog och kommunikation*, 14. 91–134.

- Dahl, Östen. 2004. *The Growth and Maintenance of Linguistic Complexity*. Amsterdam: John Benjamins.
- Den Boon, Ton & Geeraerts, Dirk. 2005. *Van Dale: Groot woordenboek van de Nederlandse taal*. 14de editie. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie
- Detges, Ulrich & Richard WALTEREIT. 2002. "Grammaticalization vs. Reanalysis: a Semantic-pragmatic Account of Functional Change in Grammar". *Zeitschrift für Sprachwissenschaft*, 21 (2). 151–195.
- Diepeveen, Arianne. 2012. *Modifying words Dutch adverbial morphology in contrast*. Freie Universität Berlin. Ph. D. proefschrift.
- Diepeveen, Janneke & Freek Van de Velde. 2010. „Adverbial Morphology: How Dutch and German are Moving Away from English“. *Journal of Germanic Linguistics*. 22 (4). 381-402.
- Diewald, Gabriele. 1997. *Grammatikalisierung. Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen*. Tübingen: Niemeyer.
- Diewald, Gabriele. 2002. "A model for relevant types of contexts in grammaticalization." In *New Reflections on Grammaticalization*. Wischer, Ilse & Gabrielle Diewald (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 103–121.
- Diewald, Gabriele. 2010. "On some problem areas in grammaticalization theory". In *Grammaticalization: Current Views and Issues*. Stathi, Katerina, Gehweiler, Elke & Ekkehard König (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 17–50.
- Diewald, Gabriele. 2011. "Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discourse functions". *Linguistics*, 2 (2011). 365–390.
- Diewald, Gabriele & Elena Smirnova. 2010. "Paradigmaticity and obligatoriness of grammatical categories". *Acta Linguistica Hafniensia*, 42 (1). 1–10.
- Diewald, Gabriele & Elena Smirnova. 2012. "Paradigmatic integration. The fourth stage in an expanded grammaticalization scenario". In *Grammaticalization and language change: new reflections*. Davidse, Kristin; Breban, Tine; Brems, Liselotte & Tanja Mortelmans (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 111–133.
- Duinhoven, A. M. 1994. "Over modaliteit gesproken". *De Nieuwe Taalgids*. 87. 30-56.
- Duinhoven, A. M. 1997. *Middel nederlandse syntaxis. Synchron en diachron*. Deel 2. Groningen: Martinus Nijhoff.

- Eriksson, Mats. 1995. "A case of grammaticalization in modern Swedish: The use of *ba* in adolescent speech". *Language sciences*, 17 (1). 19–48.
- Fagard, Benjamin & Alexandru Mardale. 2012. "The pace of grammaticalization and the evolution of prepositional systems: Data from Romance". *Folia Linguistica*, 46 (2). 303-341.
- Fischer, Olga C. M. 2003. "Principles of grammaticalization and linguistic reality". *Topics in English Linguistics*. 445–478.
- Fischer, Olga. 2007. *Morphosyntactic Change. Functional and Formal Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Fischer, Olga. 2008. "On analogy as the motivation for grammaticalization". *Studies in Language*, 32 (2). 336–382.
- Fischer, Olga. 2011. "Grammaticalization as analogically driven change?". In *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Narrog, Heiko & Bernd Heine (eds.), Oxford: Oxford University Press. 31–43.
- Fischer, Olga; Norde, Muriel & Harry Perridon (eds.). 2004. *Up and Down the Cline: The Nature of Grammaticalization*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.
- Gabelentz, Georg von der. 1901. *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Leipzig: Tauchnitz. Reprint 1995. London: Routledge/Thoemmes Press.
- Gast, Volker & Johan van der Auwera. 2012. „What is ‚contact-induced grammaticalization‘? Examples from Mayan and Mixe-Zoquean languages“. In *Grammatical replication and borrowability in language contact*. Wiemer, Björn; Wälchli, Bernhard & Björn Hansen (eds.). Berlin: De Gruyter Mouton. 381–426.
- Gelderen, Elly van. 2004. *Grammaticalization as Economy*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins.
- Gelderen, Elly van. 2008. "Linguistic Cycles and Economy Principles: The role of Universal Grammar in language change". In *Grammatical Change and Linguistic Theory. The Rosendal papers*. Eythórsson, Thórhallur (ed.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 245–264.
- Givón, Talmy. 1971. "Historical syntax and synchronic morphology: An archaeologist's field trip." *Chicago Linguistic Society*, 7. 394–415.

- Givón, Talmy. 1979. *On understanding grammar*. New York/San Francisco/London: Academic Press.
- Givón, Talmy. 1991. "The Evolution of Dependent Clause Morpho-Syntax in Biblical Hebrew." In *Approaches to Grammaticalization. Volume II: Focus on Types of Grammatical Markers*. Traugott, Elizabeth Closs & Bernd Heine (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 257–311.
- Greenberg, Joseph H. 1991. "The Last Stages of Grammatical Elements: Contractive and Expansive Desemanticization". In *Approaches to Grammaticalization, Vol. I*. Traugott, Elizabeth Closs & Bernd Heine (eds.), Amsterdam: John Benjamins. 301–314.
- Haeseryn, Walter; Romijn, K.; Geerts, Guido; de Rooij, J. & M.C. van den Toorn. 1997a. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Deel 1. Groningen: Nijhoff.
- Haeseryn, Walter; Romijn, K.; Geerts, Guido; de Rooij, J. & M.C. van den Toorn. 1997b. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Deel 2. Groningen: Nijhoff.
- Halliday, Michael A. K. 1961. "Categories of the theory of grammar". *Word* 17. 241–292. Reprint in Webster, Jonathan J. (ed.) *On Grammar*. 2005. 37–95.
- Harbsmeier, Christoph. 1979. *Wilhelm von Humboldts Brief an Abel Rémusat und die philosophische Grammatik des Altchinesischen*. *Grammatica universalis* 17. Stuttgart/Bad Canstatt: Erich Fromman.
- Haspelmath, Martin. 1989. "From purposive to infinitive – a universal path of grammaticization". *Folia Linguistica Historica*, 10 (1–2). 287–310.
- Haspelmath, Martin. 1998. "Does grammaticalization need reanalysis?". *Studies in Language*, 22 (2). 315–351.
- Haspelmath, Martin. 1999. "Why is grammaticalization irreversible." *Linguistics*, 37. 1043–1068.
- Haspelmath, Martin. 2001. „The European linguistic area: Standard Average European“. In Martin Haspelmath & Ekkehard König & Wolfgang Raible (eds.): *Language Typology and Language Universals Vol. 2*. Berlin: de Gruyter. 1492 – 1510.
- Haspelmath, Martin. 2004. "On directionality in language change with particular reference to grammaticalization." In *Up and Down the Cline*. Fischer, Olga; Norde, Muriel & Harry Perridon (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 17–44.

- Heine, Bernd & Mechthild Reh. 1984. *Grammaticalization and reanalysis in African languages*. Hamburg: Helmut Buske.
- Heine, Bernd; Claudi, Ulrike & Friederike Hünemeyer. 1991. *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago: University of Chicago Press.
- Heine, Bernd & Tania Kuteva. 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, Bernd. 1992. "Grammaticalization chains". *Studies in Language*, 16. 335–368.
- Heine, Bernd. 2002. "On the role of context in grammaticalization." In *New Reflections on Grammaticalization*. Wischer, Ilse & Gabrielle Diewald (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 83–103.
- Heine, Bernd. 2003. "Grammaticalization". In *The Handbook of Historical Linguistics*. Janda, Joseph D. & Brian D. Joseph (eds.), Oxford: Blackwell. 575–601.
- Heine, Bernd. 2009. „Identifying instances of contact-induced grammatical replication". In *Topics in Descriptive and African Linguistics: Essays in Honour of Distinguished Professor Paul Newman*. Gyasi Obeng, Samuel (ed.). Munich: LINCOM EUROPA. 29–56.
- Henning, Mathilde. 1999. "Werden die doppelten Perfektbildungen als Tempusformen des Deutschen akzeptiert?" In *Linguistik und Deutsch als Fremdsprache: Festschrift für Gerhard Helbig zum 70. Geburtstag*. Skibitzki, Bernd & Barbara Wotjak (eds.). Tübingen: Niemeyer. 95-107.
- Herslund, Michael. 2012. „Grammaticalization and the internal logic of the indefinite article". *Folia Linguistica*. 46 (2). 341-359.
- Hill, Eugen. 2004. "Das germanische Verb für 'tun' und die Ausgänge des germanischen schwachen Präteritums". *Sprachwissenschaft*, 29. 616-633.
- Himmelmann, Nikolaus P. 1992. *Grammaticalization and grammar*. Köln: Universität Köln.
- Himmelmann, Nikolaus P. 2004. "Lexicalization and grammaticalization: Opposite or orthogonal?" In *What makes Grammaticalization? A Look at its Fringes and its Components*. Bisang, Walter; Himmelmann, Nikolaus P. & Björn Wiemer (eds.), Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 21–42.
- Hoeksema, Jack. 2000. „Ikke: een bijzondere nominatiefvorm." *Tabu*, 30 (1/2). 27–46.

- Hoenigswald, Henry M. 1991. "Morphemic Change, Typology, and Uniformitarianism: a Study in Reconstruction." In *Language Typology 1988: Typological Models in Reconstruction*. Lehmann, Winfried P. & Helen-Jo Jakusz Hewitt (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 17–26.
- Hopper, Paul J. 1987. "Emergent Grammar." In *Berkeley Linguistics Society. Proceedings of the Thirteenth Annual Meeting, February 14–16, 1987: General Session and Parasession on Grammar and Cognition*. Aske, Joe; Beery, Natasha; Michaelis, Laura & Hana Filip (eds.), Berkeley: Berkeley Linguistics Society. 139–157.
- Hopper, Paul J. 1991. "On some principles of grammaticization." In *Approaches to Grammaticalization, Vol. I*. Traugott, Elizabeth Closs & Bernd Heine (eds.), Amsterdam: John Benjamins. 17–36.
- Hopper, Paul J. 1996. "Some Recent Trends in Grammaticalization." *Annual Review of Anthropology*, 25. 217–236.
- Hopper, Paul. 1998. "The Paradigm at the End of the Universe." In *The Limits of Grammaticalization*. Ramat, Anna Giacalone & Paul J. Hopper (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 147–159.
- Hopper, Paul J. & Elizabeth Closs Traugott. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopper, Paul J. & Elizabeth Closs Traugott. 2003. *Grammaticalization*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horst, J. M. van der. 1994. *Kleine Middelnederlandse syntaxis*. 4^e verbeterde druk. Huis aan de Drie Grachten.
- Horst, J. M. van der. 2008. *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. Deel 1. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Humboldt, Wilhelm von. 1822. "Über das Entstehen der grammatischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung." *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Berlin*. Reprint Humboldt, Wilhelm von. 1972: 31–63.
- Humboldt, Wilhelm von. 1836. "Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechtes." Reprint Humboldt, Wilhelm von. 1972: 368–756.
- Humboldt, Wilhelm von. 1972. *Schriften zur Sprachphilosophie. (Werke in fünf Bänden.)* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

- Hüning, Matthias; Vogl, Ulrike; van der Wouden, Ton & Arie Verhagen. (eds.) 2006. *Nederlands tussen Duits en Engels*. Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden.
- Hüning, Matthias. 2006. "Inleiding: Nederlands, Duits, Engels: *tussen*-dimensies". Hüning, Matthias; Vogl, Ulrike; van der Wouden, Ton & Arie Verhagen. (eds.) *Nederlands tussen Duits en Engels*. Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden. 9-18.
- Hüning, Matthias. 2009. „Semantic niches and analogy in word formation: Evidence from contrastive linguistics“. *Languages in Contrast*. 9 (2). 183–201.
- Jakobson, Roman. 1959. "Boas' view of grammatical meaning" In *Word and Language. Selected Writings. Volume II*. Jakobson, Roman. 1971. The Hague/Paris: Mouton. 489–496.
- Janda, Richard D. 2001. "Beyond 'Pathways' and 'Unidirectionality': On the Discontinuity of Language Transmission and the Counterability of Grammaticalization". *Language Sciences*, 23 (2–3). 265–340.
- Jespersen, Otto. 1917. *Negation in English and other languages*. København: A. F. Høst & Søn.
- Joseph, Brian D. & Richard D. Janda. 1988. "The How and Why of Diachronic Morphologization and Demorphologization" In *Theoretical Morphology*. Hammond, Michael & Michael Noonan (eds.), San Diego: Academic Press. 193–210.
- Joseph, Brian D. 2001. "Is there such a thing as 'grammaticalization'?" *Language sciences*, 23 (2–3). 163–186.
- Joseph, Brian D. 2004. "Rescuing Traditional (Historical) Linguistics from Grammaticalization Theory". In *Up and down the cline. The nature of grammaticalization*. Olga Fischer; Norde, Muriel & Harry Perridon (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 45–71.
- Joseph, Brian D. 2006. "How accommodating of change is grammaticalization? The case of 'lateral shifts'". *Logos and Language. Journal of General Linguistics and Language Theory*, 6 (2). 0–8.
- Joseph, Brian D. 2011. "Grammaticalization: a general critique". In *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Narrog, Heiko & Bernd Heine (eds.), Oxford/New York: Oxford University Press. 193–209.
- Keller, Rudi. 1994. *On Language Change: The Invisible Hand in Language*. London: Routledge.

- Kiparsky, Paul. 2009. "The Old High German weak preterite" In *On inflection*. Steinkrüger, Patrick O. & Manfred Krifka (eds.). Berlin: de Gruyter. 107-124.
- Kiparsky, Paul. 2012. "Grammaticalization as optimization". In *Grammatical Change: Origins, Nature, Outcomes*. Dianne Jonas; John Whitman, & Andrew Garrett (eds.), Oxford: Oxford University Press. 257–275.
- Klausenburger, Jürgen. 2002. "Grammaticalization within a theory of morphocentricity." In *New Reflections on Grammaticalization*. Wischer, Ilse & Gabrielle Diewald (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 31–45.
- König, Ekkehard & Volker Gast. 2007. *Understanding English-German contrasts*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Konvička, Martin. 2013. *On primary and secondary grammaticalization*. Masterscriptie. Freie Universität Berlin.
- Kranich, Svenja. 2010. *The Progressive in Modern English. A Corpus-Based Study of Grammaticalization and Related Changes*. Amsterdam: Rodopi.
- Krámský, Jiří. 1972. *The article and the concept of definiteness*. Den Haag: Mouton.
- Krause, Olaf. 2002. *Progressiv im Deutschen. Eine empirische Untersuchung im Kontrast mit Niederländisch und Englisch*. Tübingen: Niemeyer.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1965. "The Evolution of Grammatical Categories." *Diogenes*, 13 (51). 55–71.
- Kürschner, Sebastian. 2006. "De Nederlandse nominale meervoudsallomorfie tussen Duitse complexiteit en Engelse eenvoud". Hüning, Matthias; Vogl, Ulrike; van der Wouden, Ton & Arie Verhagen. (eds.) *Nederlands tussen Duits en Engels*. Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden. 103-123.
- Landsbergen, Frank. 2006. "*Krijgen, krieg* en *get*: een vergelijkend onderzoek naar betekenisverandering en grammaticalisatie". Hüning, Matthias; Vogl, Ulrike; van der Wouden, Ton & Arie Verhagen. (eds.) *Nederlands tussen Duits en Engels*. Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden. 259-272.
- Langacker, Ronald W. 2011. "Grammaticalization and Cognitive Grammar". In *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Narrog, Heiko & Bernd Heine (eds.), Oxford: Oxford University Press. 79–92.

- Lass, Roger. 2000. "Remarks on (uni)directionality." In *Pathways of Change*. Fischer, Olga; Rosenbach, Anette & Dieter Stein (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 207–229.
- Laury, Ritva. 1997. *Demonstratives in Interaction. The Emergence of a Definite Article in Finnish*. Amsterdam: John Benjamins.
- Lehmann, Christian. 1992. "Word order change by grammaticalization". In *Internal and external factors in syntactic change*. Marinel Gerritsen & Dieter Stein (eds.), The Hague/Berlin: Mouton de Gruyter. 395–416.
- Lehmann, Christian. [1982] 1995. *Thoughts on Grammaticalization*. München: LINCOM Europa.
- Lehmann, Christian. 1998. "Wilhelm von Humboldts Theorie der Sprachevolution". *Sitzung der Geisteswissenschaftlichen Klasse der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Düsseldorf, 21.06.1989*. (Unpublished) Available at: http://www.christianlehmann.eu/publ/Humboldts_Sprachevolution.pdf [Accessed 23 July 2013].
- Lehmann, Christian. 2002. *Thoughts on Grammaticalization*. Second, revised edition. Erfurt: Seminar für Sprachwissenschaft der Universität (ASSidUE, 9).
- Lehmann, Christian. 2004. "Theory and method in grammaticalization". *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, 32 (2). 152–187.
- Lessau, Donald A. 1994. *A dictionary of grammaticalization*. Bochum: Brockmeyer.
- Lightfoot, David. 1979. *Principles of Diachronic Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Litvinov, Viktor P. & Vladimir I. Radčenko. 1998. *Doppelte Perfektbildungen in der deutschen Literatursprache*. Tübingen: Stauffenburg.
- López-Couso, María José & Elena Seoane (eds.). 2008. *Rethinking Grammaticalization: New perspectives*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Lubbe, Henricus Franciscus Alphonsus van der. 1958. *Woordvolgorde in het Nederlands. Een synchrone structurele beschouwing*. Ph. D. Proefschrift. Utrecht.
- Meillet, Antoine. 1912. "L'évolution des formes grammaticales". *Scientia*, 12 (26). 130–148. Reprint *Linguistique historique et linguistique générale*. Meillet, Antoine. 1982. Champion: Paris. 130–148.

- Mengden, Ferdinand von. 2008. *The modules of grammatical change*. Paper presented at NRG 4 New Reflections on Grammaticalization. University of Leuven. 14th–16th July 2008.
- Mooijaart, Marijke & Marijke van der Wal. 2008. *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden Eeuw. Cursus Middelnederlands en Vroegnieuw-nederlands*. Nijmegen: Vantilt.
- Mortelmans, Tanja; Boye, Kasper & Johan van der Auwera. 2009. „Modals in the Germanic languages“. In Hansen, Björn & Ferdinand de Haan (eds.). *Modals in the languages of Europe, a reference work*. Berlin: Mouton. 11-71.
- Narrog, Heiko & Bernd Heine. 2011a. “Introduction”. In *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Narrog, Heiko & Bernd Heine (eds.), Oxford: Oxford University Press. 1–18.
- Narrog, Heiko & Bernd Heine (eds.). 2011b. *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Nørgård-Sørensen Jens; Heltoft, Jens & Lars Schøsler. 2011. *Connecting grammaticalisation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Newmeyer, Frederick J. 1988. *Language Form and Language Function*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Newmeyer, Frederick J. 2001. “Deconstructing grammaticalization”. *Language Sciences*, 23 (2–3). 187–229.
- Norde, Muriel. 2009. *Degrammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Norde, Muriel. 2010. “Degrammaticalization: Three Common Controversies.” In *Grammaticalization. Current Views and Issues*. Stathi, Katerina; Gehweiler, Elke & Ekkehard König (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 123–150.
- Norde, Muriel. 2012. “Lehmann’s parameters revisited”. In *Grammaticalization and language change: new reflections*. Davidse, Kristin; Breban, Tine; Brems, Liselotte & Tanja Mortelmans (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 73–109.
- Norde, Muriel; Beijering, Karin & Alexandra Lenz. 2013. “Current trends in grammaticalization research”. *Language Sciences*, 36 (March). 1–6.
- Nuyts, Jan. 2011. “Degrammaticalisatie in de Nederlandse modale hulpwerkwoorden.” *Verlagen en mededelingen van de KANTL*. 121 (2). 155-182.

- Nuyts, Jan. 1996. "Das modale Hilfsverb *kunnen* und das System der epistemischen Modalität im Niederländischen: Überlegungen zur Synchronie und Diachronie." *Leuvense Bijdragen*. 85. 33-55.
- Nuyts, Jan. 2001. *Epistemic modality, language, and conceptualization*. Amsterdam: Benjamins.
- Nuyts, Jan. 2013. „De-auxiliarization without de-modalization in the Dutch core modals: a case of collective degrammaticalization? “ *Language Sciences*, 36 (March), 124–133.
- Oxenstierna, Eric Graf. 1956. *Die Goldhörner von Gallehus*. Oxenstierna: Lidingö.
- Perridon, Harry. 2013. "The emergence of the s-genitive in Danish". *Language Sciences*, 36 (March). 134–146.
- Ramat, Anna Giacalone & Paul J. Hopper (eds.). 1998. *The Limits of Grammaticalization*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Rawoens, Gudrun. 2013. "The Swedish verb *låta* 'let' from a synchronic and diachronic perspective". *Language Sciences*, 36 (March). 113–123.
- Roberts, Ian & Anna Roussou. 1999. "A formal approach to 'grammaticalization'". *Linguistics*, 6 (1993). 1011–1041.
- Rutten, Gijsbert. 2012. "From adverb to conjunction and back. The (de)grammaticalization of Dutch *dan*". *Diachronica*, 29 (3). 301-325.
- Sexton, Amy L. 1999. "Grammaticalization in American sign language". *Language Sciences*, 21 (2). 105–141.
- Smith, K. Aaron. 2011. "Grammaticalization". *Language and Linguistics Compass*, 5 (6). 367–380.
- Song, Jae Jung. 2005. "Grammaticalization and Structural Scope Increase: Possessive-Classifer-Based Benefactive Marking in Oceanic Languages". *Linguistics*, 43. 795–838.
- Steiner, Tobias. 2010. *Expanding the definition of grammaticalization*. München: GRIN.
- Sun, Chaofen & Elizabeth Closs Traugott. 2011. "Grammaticalization and word order change". In *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Narrog, Heiko & Bernd Heine (eds.), Oxford: Oxford University Press. 378–389.
- Szczepaniak, Renata. 2009. *Grammatikalisierung im Deutschen*. Tübingen: Narr.
- Szczepaniak, Renata. 2011. *Grammatikalisierung im Deutschen*. 2. überarbeitete und erweiterte Auflage. Tübingen: Narr.

- Tauli, Valter. 1958. *The Structural Tendencies in Language. General Tendencies*. Helsinki: Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia (= Annales Academiae Scientiarum Fennicae).
- Tabor, Whitney & Elizabeth Closs Traugott. 1998. "Structural scope expansion and grammaticalization". In *The Limits of Grammaticalization*. Ramat, Anna Giacalone & Paul J. Hopper (eds.), Amsterdam: John Benjamins. 229–272.
- Toorn, M. C. van den; Pijpenburg, W. J. J.; Leuvensteijn, J. A. van & J. M. van der Horst. (eds.). 1997. *De geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Traugott, Elizabeth Closs. 1980. "Meaning-change in the development of grammatical markers". *Language sciences*, 2 (1). 44–61.
- Traugott, Elizabeth Closs. 1988. "Pragmatic strengthening and grammaticalization". *Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 14. 406–416.
- Traugott, Elizabeth Closs. 2001. *Legitimate counterexamples to unidirectionality*. Paper presented at Freiburg University, 1–17. Available at: <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/Freiburg.Unidirect.pdf> [Accessed 14 May 2013].
- Traugott, Elizabeth Closs. 2002. "From etymology to historical pragmatics". In *Studies in the History of English Language*. Minkova, Donka & Robert Stockwell (eds.), Berlin: Mouton de Gruyter. 19–49.
- Traugott, Elizabeth Closs. 2004. "Exaptation and grammaticalization". In *Linguistic Studies Based on Corpora*. Akimoto, Minoji (ed.), Tokyo: Hituzi Syobo Publishing Co. 133–156.
- Traugott, Elizabeth Closs & Bernd Heine (eds.). 1991a. *Approaches to Grammaticalization. Volume I*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Traugott, Elizabeth Closs & Bernd Heine (eds.). 1991b. *Approaches to Grammaticalization. Volume II: Focus on Types of Grammatical Markers*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Traugott, Elizabeth Closs & Ekkehard König. 1991. "The Semantics-Pragmatics of Grammaticalization Revisited" In *Approaches to Grammaticalization. Volume I*.

- Traugott, Elizabeth Closs & Bernd Heine (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 189–218.
- Trousdale, Graeme & Muriel Norde. 2013. “Degrammaticalization and constructionalization: two case studies”. *Language Sciences*, 36 (March). 32–46.
- Van Haeringen, Coenraad Bernardus. 1956. *Nederlands tussen Duits en Engels*. Den Haag: Servire.
- Van Ostaeyen, Gert & Jan Nuyts. 2004. *De diachronie van “kunnen”*. Antwerpen: Centrum voor Grammatica, Cognitie en Typologie, Universiteit Antwerpen.
- Van Pottelberge, Jeroen. 2004. *Der am-Progressiv: Struktur und parallele Entwicklungen in den kontinentalgermanischen Sprachen*. Tübingen: Narr.
- Van Pottelberge, Jeroen. 2005. “Ist jedes grammatische Verfahren Ergebnis eines Grammatikalisierungsprozesses? Fragen zur Entwicklung des am-Progressivs”. In *Grammatikalisierung im Deutschen*. Mortelmans, Tanja; Leuschner, Torsten & Sarah De Groot (eds.), Berlin: Mouton de Gruyter. 169–191.
- Van Pottelberge, Jeroen. 2007. „Defining grammatical constructions as a linguistic sign. The case of periphrastic progressives in the Germanic languages.“ *Folia Linguistica*. 41 (1-2). 99-134.
- Vismans, Roel; Hüning, Matthias & Fred Weerman. (eds.). 2010. “Dutch between English and German”. Special issue of *Journal of Germanic Linguistics* 22.
- Wal, Marijke van der & Cor van Bree. 1992. *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht: Spectrum.
- Weber, Tilo. 1997. “The Emergence of Linguistic Structure: Paul Hopper’s Emergent Grammar Hypothesis Revisited”. *Language Sciences*, 19 (2). 177–196.
- Wiemer, Björn & Walter Bisang. 2004. “What makes grammaticalization? An appraisal of its components and its fringes.” In *What makes Grammaticalization? A Look at its Fringes and its Components*. Bisang, Walter; Himmelmann, Nikolaus P. & Björn Wiemer (eds.), Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 3–21.
- Wischer, Ilse & Gabrielle Diewald (eds.). 2002. *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Wischer, Ilse. 2000. “‘Methinks’ there is some confusion.” In *Pathways of Change*. Fischer, Olga; Rosenbach, Anette & Dieter Stein (eds.), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 355–371.

Ziegeler, Debra. 2006. *Interfaces with English aspect. Diachronic and empirical studies*. Amsterdam: Benjamins.

6.2 Internetadressen

Etymologie ‘alstublieft’ <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/alstublieft> [25 februari 2014]

Etymologie ‘eigen’ <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/eigen> [25 februari 2014]

Etymologie ‘vandaag’ <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/vandaag> [25 februari 2014]

Etymologie ‘wijn’ <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M086221> [25 februari 2014]

Expressen: „Dörren till pappas hemlighet öppnades“
<http://www.expressen.se/nyheter/dokument/dorren-till-pappas-hemlighet-oppnades/>
[25 februari 2014]

Kieler Runenprojekt: Die Goldhörner von Gallehus. http://www.runenprojekt.uni-kiel.de/abfragen/standard/deutung2_eng.asp?findno=28&ort=Gallehus&objekt=horn%2C+guld&showlesungnr=9999&showcommentnr=999 [25 februari 2014]

Kuriren: „Dörren öppnas eller inte“ <http://www.kuriren.nu/nyheter/dorren-oppnas-eller-inte-6954398.aspx> [25 februari 2014]

Lukas 13, 6. <http://www.biblija.net/biblija.cgi?!=nl&m=Lukas+13%3A6-9&id18=1> [25 februari 2014]

Sprachlog: „Weil ist faszinierend, weil Sprachwandel“
<http://www.sprachlog.de/2014/01/10/weil-ist-faszinierend-weil-sprachwandel/> [25 februari 2014]

Taaladvies.net “Het hulpwerkwoord ‘gaan’ in de gesproken taal”
<http://taaladvies.net/taal/advies/tekst/112/> [25 februari 2014]

Van Dale ‘dan’ <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=dan&lang=nn#.UuJIBBCIXIU>
[25 februari 2014]

Volkskrant “Frans Weisz: In Rome bespiedde ik Fellini als hij de krant zat te lezen”
<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/12330/4-Uur-Nieuwsbreak/article/detail/3561762/2013/12/13/Frans-Weisz-In-Rome-bespiedde-ik-Fellini-als-hij-de-krant-zat-te-lezen.dhtml> [25 februari 2014]

7 Anotace

Autor:	Martin Konvička, M. A.
Vedoucí:	Prof. Dr. Wilken Engelbrecht, cand. litt.
Katedra, fakulta:	Katedra nederlandistiky, Filozofická fakulta
Jazyk práce:	Nizozemština
Název česky:	O gramatikalizaci v nizozemštině
Název nizozemsky:	Over grammaticalisatie in het Nederlands
Název anglicky:	On Grammaticalization in Dutch
Počet stran:	101
Počet slov (bez poznámek):	29.949
Počet slov (s poznámkami):	31.573
Počet příloh:	0
Počet stran příloh:	0
Počet titulů použité literatury:	189
Počet elektronických zdrojů:	12
Klíčová slova:	Gramatikalizace, typologie, vývoj jazyka, historiolingvistika, nizozemština, němčina, angličtina, germánské jazyky
Klíčová slova v angličtině:	Grammaticalization, typology, language change, historical linguistics, Dutch, German, English, Germanic languages
Shrnutí:	Předkládaná magisterská diplomová práce se věnuje tématu gramatikalizačních procesů v nizozemském jazyce. Nejdříve je obecně nastíněn vývoj myšlení o tomto jevu na pozadí vývoje jazykovědy jako vědní disciplíny ve dvacátém století, následně je nabídnuto shrnutí současné obecné diskuze. Dále je nabídnuto shrnutí aktuálních prací o gramatikalizaci v nizozemském jazyce. V další části jsou pak na příkladu nizozemštiny ilustrovány gramatikalizační procesy ve dvou primárních oblastech jazykového systému, tj. v oblasti nominální a v oblasti verbální. Závěrem je nastíněna možnost typologického srovnávání nizozemštiny s ostatními germánskými jazyky na základě stupně jejich gramatikalizace.